

Skript 45.2

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Zomer 2023

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 45 nr. 2, zomer 2023
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
info@skript-ht.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 24,95 euro per jaar en kan worden afgesloten via de website of door contact op te nemen met de redactie. Losse nummers zijn verkrijgbaar via de webshop en bij Boekhandel Athenaeum in Amsterdam.

Redactie Fleur van Aalst, Rob Bes, Sanne van den Brink (hoofdredacteur), Noa Duijsens, Puck Limburg (hoofdredacteur), Julius van der Poel, Nina Saelmans, Renate Smit, Yoni de Vries en Marit de Wit

Vormgeving Sanne van den Brink, Yoni de Vries en Puck Limburg

Eindredactie Renate Smit

Redactieraad dr. P.H. van Dam, dr. L.H. van Hasselt, drs. M. Hertog en dr. A. Nobel

Advertenties Inlichtingen bij de redactie

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam

Prijs € 7,50

GEACHTE LEZER,

Na de feestelijkheden van de Skripteprijs zijn wij verheugd om u weer een gloednieuwe editie van *Skript Historisch Tijdschrift* aan te bieden. Met de zomer in zicht, sluiten wij het academisch jaar af met drie afwisselende, hoogwaardige artikelen.

Inge Kleefman schreef over Mary, Queen of Scots, en haar minder beroemde moeder Marie de Guise. Ze vergelijkt de regeerperiodes van beide vrouwen en focust zich specifiek op de problemen op het gebied van legitimiteit waar beiden tegenaan liepen. Hun Franse achtergrond, hun vrouw-zijn en de roerige tijd van de Reformatie vormden obstakels in hun regentschap. Toch was Marie de Guise een stuk succesvoller in regeren dan haar dochter Mary, die op fameuze wijze haar hoofd zou verliezen. Hoe dit te verklaren valt, is te lezen in Kleefmans stuk.

Roel Hendriks blijft dicht bij huis en werpt licht op de vreemdelingenpolitiek van het middeleeuwse Utrecht. Aan de hand van processen van in- en uitsluiting analyseert hij hoe de middeleeuwse Utrechters hun gemeenschap vormgaven. Zo was burgerschap bijvoorbeeld niet alleen een juridische status, maar ook sterk verbonden aan wat een individu kon bijdragen aan de gemeenschap. Wat verraaft de vreemdelingenpolitiek van het middeleeuwse Utrecht over hoe de middeleeuwse Utrechters zichzelf zagen? Wie hoorde erbij en wie niet? En waarom? Zoals Hendriks zelf prachtig formuleert, belichaamden vreemdelingen ‘de ander in de illusie van stedelijke eensgezindheid.’

Tot slot bespreekt Michaël Koelewijn de kwestie van de Markerwaarddiscussie. De Markerwaard zou de vijfde polder van Flevoland worden, maar werd, ondanks een doorlopende discussie van de jaren zeventig tot de jaren negentig, nooit gerealiseerd. In een gedetailleerde bespreking legt Koelewijn de besluitvorming over deze kwestie bloot. Voorstanders van het project benadrukten de extra woon- en werkruimte die de polder zou opleveren, eventueel zelfs voor een nieuwe luchthaven. Tegenstanders wezen op het verlies van natuur die de drooglegging tot gevolg zou hebben. Uiteindelijk zou het project Markerwaard stranden en bleef het bij vier polders voor Flevoland.

Verder leest u in dit nummer weer twee mooie interviews. *Skript*-redacteur Yoni de Vries interviewde hoogleraar Manon Parry over haar carrière en het belang van medische geschiedenis. *Skript*-redacteur Marit de Wit sprak daarnaast met promovenda Silke Baas over haar promotieonderzoek en genderongelijkheid in de medische sector. In dit nummer vindt u ook de tweede jubileumcolumn, dit keer niet met één, maar drie auteurs: Mireille Berman, Monique van Hoogstraten en Addie Schulte maakten gezamenlijk deel uit van de redactie begin jaren negentig en blikten in een briefcolumn terug op hun tijd bij *Skript*. Daarnaast schreef promovenda Amber Strickwold een column over de recente geschiedenis van de promotie van koemelkconsumptie in Nederland.

Met het oog op de zomer die voor de deur staat – of misschien al begonnen is wanneer u dit leest – vindt u in dit nummer ook een culturele agenda met allerlei prikkelende (kunst)historische tentoonstellingen uit alle hoeken van Nederland.

Fijne zomer en veel leesplezier gewenst!

Sanne van den Brink en Puck Limburg

Bron: Wikimedia Commons

INHOUDSOPGAVE

- 6 Jubileumcolumn**
Knippen, plakken en een bandje zonder geluid
Mireille Berman, Monique van Hoogstraten en Addie Schulte
- 12 Marie de Guise en Mary, Queen of Scots: 1554-1587**
Inge Kleefman
- 22 Interview met Manon Parry**
'De medische geschiedenis omvat elke fase van het leven'
Yoni de Vries
- 30 Opiniestuk**
Geen fris is zo fris als *melk is
Amber Striekwold
- 34 De waarde van de Markerwaarddiscussie**
Michaël Koelewijn
- 46 Promovendusinterview met Silke Baas**
Onzichtbare arbeid komt aan het licht
Marit de Wit
- 49 'Vreemde Luyden'**
Roel Hendriks
- 60 Culturele Agenda**
- 60 Recensies**
- 64 Abstracts**

JUBILEUMCOLUMN

KNIPPEN, PLAKKEN EN EEN BANDJE ZONDER GELUID:

SKRIPT BEGIN JAREN NEGENTIG

Skript Historisch Tijdschrift viert dit jaar zijn vijfenveertigjarig bestaan. Om bij dit feestelijke moment stil te staan, vertellen oud-redacteurs over hun tijd bij het tijdschrift. Dit keer: Mireille Berman, Monique van Hoogstraten en Addie Schulte, lid van de redactie van 1990 tot 1992. Gezamenlijk blikken zij terug.

Mo: Dat kamertje, daar helemaal aan het einde van de gang, zien jullie het voor je? Vanaf het moment dat je deel was van de redactie van *Skript* was dat je thuis op het P.C. Hoofthuis. Wij hadden toegang tot die kamer, alle andere geschiedenisstudenten niet; we voelden ons heel wat, als jonge studenten die daar een oordeel velden over de scripties en werkstukken van onze medestudenten. Was het goed genoeg voor een artikel in *Skript*?

Mi: Ja, dat kamertje in het P.C. Hoofthuis! Dat was van ons, van ons alleen. We hadden een sleutel en een telefoon, zo eentje aan een snoer, met een draaischijf. En we maakten er *Skript Historisch Tijdschrift*. We hadden er redactievergaderingen die dagen konden duren. Soms begonnen we om twee uur 's middags en haalden we om één uur 's nachts onze fietsen pas van het slot. Tussendoor gingen we iets eten, na afloop vaak nog even naar het café, we vorm-

den de ene mening na de andere, maakten plezier en fileerden de opleiding.

A: Het was inderdaad erg serieus. Serieuzer misschien wel dan redacties waar ik later heb gewerkt. De kopij werd vooraf én achteraf van commentaar voorzien en uitvoerig besproken. Achteraf heb ik wel een beetje medelijden met de auteurs: hun stukken werden echt door de man- gel gehaald. Hopelijk was het leerzaam!

Mo: We herschreven zo'n stuk vaak ook, de argumentatie deugde niet en de opbouw was onlogisch. Die passage moest daar en die daar. Zo'n student kon dat soms helemaal niet aan, al die pijlen en strepen, dus dan zeiden we: 'Zullen wij het zelf maar doen?'

Mi: We waren überkritisch, we dachten dat dat moest, het leek soms wel een wedstrijdje in wie het meest kritisch uit de hoek kon komen.

Bron: Puck Limburg

Mo: We kregen soms scripties onder ogen, waarvan we dachten: dat ze hier een voldoende voor hebben gekregen...

Mi: En als je in de redactie zat en je schreef zelf een stuk had je echt geen streepje voor, ook dan ging je stuk onder het mes. In 1991 had ik in Rusland iemand van Memorial geïnterviewd, over de herinnering aan de Sovjet-terreur. Dat leek me bijzonder. Maar de redactie vond het stuk te oppervlakkig, er bleef geen spaan van heel.

A: Oh jee, was ik daarbij betrokken?

Mi: Ik ben bang van wel. Een andere herinnering: die ouderwetse telefoon, met snoer, daarmee belde ik een keer, toen er even niemand was, de studentenpsycholoog. De goede man belde me midden in een redactievergadering terug, ik herinner me mijn benauwde gestamel.

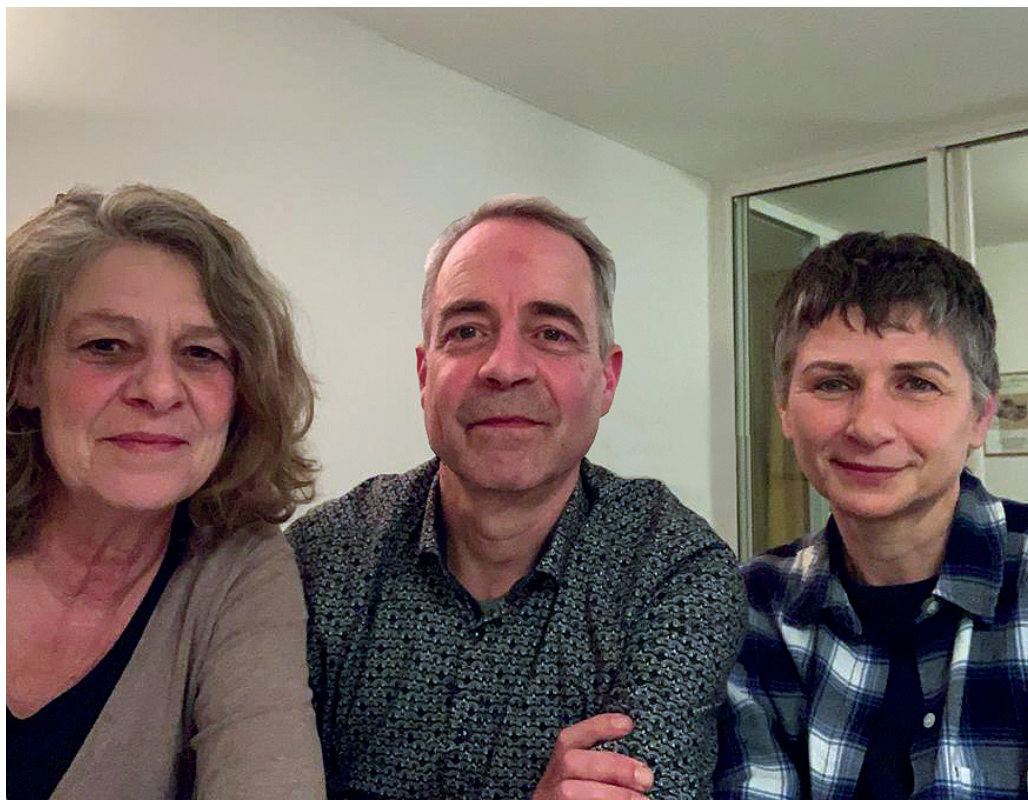
A: Gelukkig weten wij daar niks meer van, Mireille. Eén van de allerleukste dingen van Skript waren onze interviews met historici. Mijn eerste was met de Japans-Amerikaanse historicus Akira Iriye. Het was bijzonder zo'n internationale grootheid te interviewen die in Nederland op bezoek was. Heel tevreden was ik ook over het gadget waarmee ik het gesprek zou vastleggen: een walkman met opnamemogelijkheid. Geen woord zou verloren gaan en we hoefden niet als een dolle mee te schrijven. Ik had er een nieuw bandje ingedaan en zag het mechaniek lopen tijdens het gesprek. Toen we klaar waren, gingen we buiten snel luisteren of het er goed op stond. Terugspoelen, play indrukken en... alleen een zacht geruis. Ik was vergeten op record te drukken. We gingen snel naar de redactie om onze spaarzame aantekeningen uit te werken en zoveel mogelijk uit ons geheugen op te diepen. Het interview verscheen alsof er niets was gebeurd.

Mo: Ik heb ook eens zo'n geval gehad, met een interview met schrijver Nelleke Noordervliet. Opgetogen door het leuke gesprek ontdekten we in de trein terug dat er niets, maar dan ook werkelijk niets op het bandje stond. Ik voel nog de schaamte, diep in m'n buik. Een stuk kwam er niet. Ik heb met jullie beiden gereisd. Wij gingen zelfs helemaal naar Londen, Mireille, voor een interview met historicus Marina Warner over de maagd Maria. Ik durf nu te verklappen dat ik die dikke feministische pil niet helemaal had uitgelezen, jij wel?

Mi: Ja, dat was een heel moeilijk, theoretisch boek dat ik doorbladerde en heel geleerd vond. Ik hoopte, nee wist zeker, dat jij het allemaal beter begreep dan ik. We namen de nachtboot naar Engeland, dat bespaarde een hotelovernachting en was het goedkoopst; ik meen dat we de reis vergoed kregen maar de rest zelf moesten betalen. De halve nacht op de boot praatten we door over het boek, bedachten we waar het eigenlijk over ging en wat we wilden vragen. Het was voor het eerst dat we mensen gingen interviewen waar je tegenop keek, heel spannend. We zijn uren gebleven, bij die arme Marina Warner, we hadden nog geen idee van de mores bij zo'n interview.

Mo: Ik heb ook eens onbeschaamd lang bij Hermann von der Dunk gezeten, alsof hij niks anders te doen had dan een paar studenten te woord staan. Wij zijn samen ook op pad geweest Addie, helemaal naar Oudenbosch, voor de vreselijk leuke serie die we destijds maakten over historische musea in Nederland, het liefst rariteitenkabinetten waar je kon snuffelen. Stonden we daar ineens oog in oog met een overweldigende replica van het Vaticaan. Weet jij nog hoe dat museum eruitzag?

A: Volgens mij kregen we een rondleiding van een geestelijke, die in het kloos-

Bron: Monique van Hoogstraten, Addie Schulte en Mireille Berman

ter daar tegenover woonde. Of maken we het nu te mooi? Dit wordt mythologie!

Mi: Dit is wel echt gebeurd: ieder nummer moest worden geknipt en geplakt. Eerst printen en dan op een lichtbak alles netjes opplakken. Met lijm!

Mo: Hoe deden we dat met illustraties. Kopieerden we die uit boeken uit de UB?

Mi: Ja hoor, van copyright hadden we volgens mij nog nooit gehoord. Die hele stapel plaksels ging naar de drukker, en als de dozen met tijdschriften dan binnenkamen - dat was spannend!

A: Die gingen we vervolgens met z'n allen verzenden, de adressen wer-

den geprint op speciale etiketten. Dat ging altijd wel een keer mis.

Mi: Je leerde de abonnees kennen. Als iemand opzegde, dan waren we kwaad. Stom vonden we dat, hoe kun je dat nou doen? Zo'n goed tijdschrift! Het heeft me echt zelfvertrouwen gegeven, die periode bij *Skript*. Ik voelde me thuis, merkte dat ik het kon, en dat er meer mensen waren zoals ik. Een zielsverwantschap. Toen ik bij *Skript* kwam, veranderde de studie voor mij. Ik weet niet eens zeker of ik het zonder *Skript* wel had volgehouden. Het was intellectueel vormend.

Mo: De verwantschap, dat herken ik. Ik stroomde later in, zat niet in een clubje, voelde me een beetje

een eenling. Bij *Skript* had je het gevoel dat je mensen tegenkwam waarmee je kon discussiëren – een woord dat nu geloof ik niet meer bestaat.

A: Hele serieuze mensen. Veel studenten vonden dat ze veel te veel en veel te dikke boeken moesten lezen. Nou, wij lazten nog veel meer boeken.

Mo: Nu doen we dat niet meer hoor, nu kijken we alleen nog Netflix.

A: Ik lees nog wel boeken. Maar toegegeven, ik heb ook Netflix.

Mireille Berman (1964) ging werken bij het Nederlands Letterenfonds en organiseert momenteel het Vlaams-Nederlandse gastlandschap op de Leipziger Buchmesse in 2024.

Monique van Hoogstraten (1964) werd journalist bij de NOS, was correspondent in Israël & de Palestijnse gebieden, en is nu eindredacteur van *de Volkskrant*.

Addie Schulte (1965) werd journalist bij *het Parool* en is nu freelance eindredacteur en schrijver, van onder meer *De strijd om de toekomst* (2019).

ATHENAEUM AB BOOKSEL

Van boeken krijg je nooit genoeg
www.athenaeum.nl

©Foto: Ewoud de Kat

AB
Athenaeum Boekhandel

Athenaeum Boekhandel
& Nieuwscentrum
Spui 14-16, Amsterdam
020-5141460

Athenaeum Boekhandel Haarlem
Gedempte Oude gracht 70,
Haarlem
023-5318755

Boekhandel het Martyrium
Van Baerlestraat 170-172,
Amsterdam
020-6732092

Boekhandel Van Rossum
Beethovenstraat 30-32, Amsterdam
020-4707077

Athenaeum Boekhandel Zuidoost
Bijlmerplein 1009, Amsterdam
020-6226210

Nieuw

MARIE DE GUISE EN MARY, QUEEN OF SCOTS: 1554-1587

LEGITIMITEITSPROBLEMEN VAN EEN REGENT EN VORST IN VROEGMODERN SCHOTLAND

Inge Kleefman

Op het eerste gezicht lijkt het verschil tussen het regentschap van Marie de Guise en het koningschap van Mary, Queen of Scots, groot. Desondanks kregen beide vrouwen te maken met drie problemen die een bedreiging vormden voor hun legitimiteit als heerser. Het is echter nog maar de vraag of de formele regeringsvormen van regentschap en koningschap invloed hadden op de manier waarop beide vrouwen omgingen met deze legitimiteitsproblemen.

Mary, Queen of Scots (1542-1587), heeft sinds haar dood de aandacht van zowel historici als het grote publiek getrokken.¹ Haar regeerperiode wordt vaak als uitzonderlijk beschouwd; haar romantische intriges, cruciale politieke fouten en uiteindelijk executie krijgen nog altijd de meeste aandacht. Omdat de nadruk ligt op de gebeurtenissen rond Mary's persoonlijke leven, wordt haar politieke carrière niet in een historische context besproken, maar als een opzichzelfstaande, afwijkende periode gezien. Haar populariteit is deels te verklaren door de huidige politieke situatie in Schotland, waar de roep om onafhankelijkheid van het Verenigd Koninkrijk steeds sterker wordt. Mary is de personificatie van de gespannen relatie tussen Engeland en Schotland, waarbij haar executie wordt gezien als een

bevestiging van de minderwaardige positie die de Schotten nog altijd wordt toegekend. De populariteit van Mary verklaart ook waarom Marie de Guise (1515-1560) bij het grote publiek minder bekend is; men kent haar alleen als Mary's moeder. Ondanks dat de regeringsperiodes van beide vrouwen (met een korte interval van Châtelherault) in elkaar overliepen, wordt Marie dus overschaduwd door haar dochter. Door Mary Queen of Scots en Marie de Guise gezamenlijk te bespreken, zal de continuïteit tussen beide regeringsperiodes weer zichtbaar worden.

Vanwege de verschillen in regentschap en koningschap en de huidige status van deze vrouwen, hebben historici hen nog niet expliciet gezamenlijk behandeld. Dit terwijl hierdoor juist een duidelijk beeld kan ontstaan van hoe beiden

François Clouet (C. 1520-1572), *Mary, Queen of Scots (1542-87)*, c. 1558. Watercolour on vellum | RCIN 40122. Bron: Wikimedia Commons.

regeerden. Mary's politieke beleid krijgt daardoor weer de prioriteit in plaats van haar persoonlijke leven. Daarnaast kan dit de invloed van Marie benadrukken in plaats van haar alleen te zien als Mary's moeder of als één van de vele regenten. Bovendien zijn de legitimiteitsproblemen waarmee beiden te maken kregen vergelijkbaar. Marie kwam uit de machtige Guise-familie, waardoor Mary ook aan hen verbonden was. Beiden hadden daardoor een sterke connectie met Frankrijk en keken naar Schotland met een Franse blik—iets wat de Schotten niet altijd konden waarderen. Daarnaast speelde hun gender, in een tijd waarin verschillende publicaties de autoriteit van vrouwelijke heersers in twijfel trokken, ongetwijfeld een rol. Tenslotte was de Reformatie van invloed op hoe deze katholieke regeerders hun macht konden uitoefenen; Marie

maakte het begin van deze hervormingen mee, Mary keerde terug naar een deels protestants geworden Schotland. Door deze problemen één voor één te behandelen, wordt duidelijk of regentschap en koningschap invloed hadden op de manier waarop deze problemen opgelost konden worden. Zo worden beide vrouwen binnen een breder kader geplaatst dan voorheen het geval was: Mary is niet alleen de Schotse martelaar, Marie is niet alleen Mary's moeder.

Het eerste legitimiteitsprobleem betreft de Franse achtergrond van beide vrouwen. Marie de Guises invloed op de Schotse cultuur toont dat haar Franse achtergrond niet noodzakelijkerwijs een probleem hoefde te vormen. Zo zorgde ze er samen met haar echtgenoot koning James V (1512-1542) voor dat Schotse kastelen gebouwd en gerenoveerd werden in

Corneille de Lyon (C. 1500/10 - 1575), *Mary of Guise, 1515 - 1560. Queen of James V.* Oil on panel | PG1558. Bron: Wikimedia Commons.

de Franse stijl, door bijvoorbeeld Franse metselaars in te huren.² Verder is Marie's invloed zichtbaar in de Schotse mode. James gaf opdracht voor het maken van Franse accessoires en kleding, Marie's dienaren droegen kleding in Franse stijl en ook Schotse vrouwen namen verschillende Franse kledingstijlen al snel over. Volgens tijdgenoten was dit niet altijd praktisch, aangezien het er ongemakkelijk uit kon zien als een handelaarsvrouw in een lange jurk door de modder liep.³ Hieruit blijkt dat Marie ook de Schotse bevolking kon inspireren en dat haar invloed niet alleen tot het hof reikte. Hoewel het overnemen van de kledingstijl van de vorstin gebruikelijk was in de vroegmoderne periode, is het feit dat de Schotten ook deze onpraktische, buitenlandse stijl wilden overnemen veelzeggend voor de invloed van Marie. Deze beïnvloeding was overigens wederzijds; Marie probeerde Schots te leren en stelde naast haar Franse hofhouding ook een groot aantal Schotse dienaren aan. Ze had een oprechte interesse in de Schotse cultuur.⁴

Toch werd haar Franse achtergrond tijdens de Reformatie problematisch. Deze omslag is zichtbaar in de boekenreeks *The History of the Reformation* (1559-1566) van de protestantse hervormer John Knox (?-1572). De protestanten hoopten in de beginjaren van de Schotse Reformatie dat ze steun zouden krijgen van Marie en gingen dus respectvol en formeel met haar om. Marie's achtergrond kwam pas naar voren toen zij zich tegen de protestanten begon te keren. Dit is zichtbaar als Knox Marie's besluiten tegen de protestanten beschrijft. In deze context beschrijft hij 'the queen regent and France' in samenhang, wat al aangeeft dat hij de twee niet los van elkaar ziet.⁵ Als de protestanten in direct conflict komen met Marie, wordt haar Franse identiteit nog meer benadrukt. Dit zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met de toenemende spanning in Frankrijk, die de katholieken en De Guise in een kwaad daglicht zette. Wanneer Marie een leger van Fransen inzet om de protestanten in Perth te verdrijven, is dit voor Knox

dus een signaal dat zij verbonden is met Frankrijk. Als Marie de stad binnenrijdt met haar 'swarm of Papists' begint ze 'to rage against all godly and honest men (...)'. Knox beschreef vervolgens dat 'their houses were oppressed by the French; the lawful magistrates, as well as provost as baillies, were unjustly, and without all order, deposed from their authority'.⁶ Knox bracht dus meteen de Franse troepen in beeld. Voor hem vormden deze namelijk een belangrijk onderdeel van zijn argument: dit was hét bewijs dat Marie Schotland zou willen inlijven bij Frankrijk. Het koppelen van Marie aan haar Franse familie krijgt hiermee een duidelijke betekenis: hoe heftiger de Reformatie werd, des te meer Marie's Franse identiteit tegen haar gebruikt werd.

Hoewel de protestanten Marie's banden met Frankrijk graag verwoordden als een probleem, was dit volgens historica Jenny Wormald juist wat haar tot een goede regent maakte. Volgens Wormald gedroeg Marie zich als 'de Europese Guise', die een sterke band tussen Frankrijk en Schotland als noodzakelijk zag om het Franse koningshuis sterker te maken dan de Habsburgers.⁷ Marie wilde Schotland een belangrijker rol op het wereldtoneel geven, omdat haar familie er op deze manier een sterke bondgenoot bij kreeg. Hierdoor nam ze besluiten die de Schotten misschien niet altijd konden waarderen, maar deze internationale blik was een van Marie's sterkste punten. Volgens Wormald is Marie de Guise dan ook hét bewijs dat een Franse, katholieke achtergrond geen probleem hoefde te vormen voor het besturen van een land.⁸ In haar beginjaren in Schotland werd haar Franse identiteit door tijdgenoten geprezen. Het is dus opvallend dat Marie's achtergrond alleen een negatieve lading kreeg op het moment dat Schotland in een gespannen situatie verkeerde. Hieruit blijkt dat haar Franse identiteit niet per definitie een probleem vormde. Hoe deze werd ingezet, was van groter belang.

Als Mary's omgang met haar Franse identiteit wordt vergeleken met die van haar moeder, lijkt het er sterk op dat Marie hier beter mee omging. Marie was overduidelijk een Française gebleven, maar toonde wel interesse in het land dat zij bestuurde. Bij haar dochter was het lange tijd onduidelijk hoe zij haar eigen positie zag. Toen Mary de Schotse troon besteeg, behield ze de Franse politici die Marie had aangesteld en voegde hieraan haar eigen Franse hofhouding toe. Hierdoor zetelde haar pro-Engelse, protestantse parlement in Holyrood Palace, maar bracht Mary in hetzelfde paleis tijd door met haar Franse, katholieke gezelschap.⁹ Haar moeder was altijd duidelijk geweest over haar Franse identiteit en haar pro-Franse koers. De Fransen aan het hof dienden daarmee een duidelijk doel. Mary accepteerde de pro-Engelse, protestantse fractie die na haar moeders overlijden was ontstaan, maar veranderde niets in haar privéleven. Het is opvallend dat het niet-benadrukken van een Franse achtergrond in dit geval averechts werkte. Mary probeerde een neutrale positie aan te nemen om de vrede te bewaren, maar daardoor werd er juist wantrouwen over haar gereageerd. Dit gold voor zowel de Schotse bevolking, die niet wist of Mary voor of tegen het land was, als voor buitenlandse machten als Frankrijk en Engeland, die niet wisten of ze Mary zouden steunen of niet. Door Mary's onzekere houding wist niemand goed wat ze van haar konden verwachten. Zo werd haar Franse identiteit voor haar meer een probleem dan voor haar moeder.

VROUWELIJKE MACHTHEBBERS IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Het vrouw-zijn van beiden vormde een tweede legitimiteitsprobleem. De uitspraak die James V deed nadat Marie van een dochter was bevallen, is kenmerkend voor de positie van vrouwen in de vroegmoderne tijd: 'It cam' wi' a lass and it will gang wi' a lass' ('It began with a girl and

it will end with a girl'). Het maakte duidelijk dat hij zijn koningschap te danken had aan de dochter van Robert the Bruce (1274-1329) en dat de kroon nu door een vrouw uit de handen van de Stewarts zou glippen.¹⁰ James had duidelijk niet veel vertrouwen in een vrouw op de troon en ook historici aan het eind van de vorige eeuw zagen de vrouwelijkheid van Mary als een belangrijke oorzaak voor haar uiteindelijk executie.

Dat gender een belangrijk onderdeel vormde van de kritiek op Mary's regeerperiode, kwam door de invloed van de protestanten. Met name de werken van George Buchanan en John Knox waren hierin invloedrijk. Zij verklaarden Mary's politieke fouten vanuit haar gender. Hiervoor grepen zij terug op stereotypes over vrouwen, die ze vervolgens projecteerden op vrouwelijke machthebbers. Het bekendste voorbeeld hiervan is *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women* (1558) van John Knox. De essentie van deze publicatie wordt duidelijk aan de hand van het volgende citaat:

To promote a woman to beare rule, superioritie, dominion or empire aboue any realme, nation, or citie, is repugnat to nature, cotumelie to God, a thing most contrarious to his reueled will and approued ordinace, and finallie it is the subuersion of good order, of all equitie and justice.¹¹

Volgens Knox was het onnatuurlijk als een vrouw regeerde, iets wat hij aan de hand van twee aspecten beargumenteerde. Ten eerste bezaten vrouwen een 'naturall weaknes', waardoor zij geen autoriteit over hun zonen hadden: 'For those that will not permit a woman to haue power ouer her owne sonnes, will not permit her (I am assured) to haue rule ouer a realme (...)'.¹² Het was daarom volgens Knox 'a thing moste repugnant to nature, that women rule and gouerne ouer men'.¹³ Ten tweede

is de vrouw geschapen om haar man te gehoorzamen. Doordat Eva van de verboden vrucht at, werd zij verantwoordelijk voor de zondeval en daarmee ook voor haar eigen lot: 'As God shuld say: forasmuch as thou hast abused thy former condition, and because thy free will hath broght thy selfe and mankind in to the Bondage of Satan, I therfore will bring the in bondage to man'.¹⁴ Voorheen was de toewijding aan de man vrijwillig: 'no[w] we it shall be by constreint and by necessitie'.¹⁵ Dit Bijbelse argument was voor Knox voldoende om de

“MARIE WAS OVERDUIDELIJK EEN FRANÇAISE GEBLEVEN, MAAR TOONDE WEL INTERESSE IN HET LAND DAT ZIJ BESTUURDE”

regering van vrouwen af te keuren, omdat dit direct tegen de wil van God inging: 'He will neuer, I say, approue it, because it is a thing most repugnant to his perfect ordinance (...)'.¹⁶ Door een vrouw te laten regeren, riskeerde men de onvrede van God, waardoor dit een negatieve uitwerking op het land kon hebben.

Humanist George Buchanan (1506-1582) werkte de nadelen van een vrouw aan de macht verder uit, in *A Detection of the actions of Mary Queen of Scots* (1571). Zijn werk richtte zich dus specifiek

op Mary. Hij besprak de tegenpolen van de vrouw: als zij liefhadden of haatten, deden zij dit altijd in extremen, een middenweg was niet mogelijk:

Such are the natures of some women, (...) they have vehement affections both ways, they love with excess, and hate without measure, and to what side (...) they bend, they are not governed by advised reason, but carried by violent motion.¹⁷

Dit vooroordeel over vrouwen gebruikte Buchanan vervolgens om de moord op Darnley te verklaren, door te stellen dat Mary intens veel van Bothwell hield en daardoor een intense haat had voor haar eigen man. Deze tegenpolen verklaarden volgens Buchanan ook waarom Mary een vier uur lange rit aflegde om bij Bothwell te komen. Ze reed weg 'like a mad woman' (...), her affection, impatient of delay, could not temper it self'.¹⁸ Deze rit was niet zonder gevaar, haar 'outrageous lust' zorgde ervoor dat ze door slecht weer reed en 'the dangers of thieves' op de weg niet van belang achtte.¹⁹ Mary's gender verklaarde dus haar roekeloze handelen: zonder nadenken ging ze naar Bothwell terwijl ze nog getrouwd was met Darnley. Door haar intense emoties schuwt ze moordaanslagen niet. Knox klinkt duidelijk door in dit werk: Mary heeft 'an outrageous heart which is not able to govern it self'.²⁰ Omdat veel van Mary's schandalen zich afspeelden rond haar huwelijk, stond haar vrouw-zijn dus vaker in de schijnwerpers, waardoor zowel algemene teksten van Knox als het doelgerichte werk van Buchanan veel invloed op haar konden uitoefenen. Het is daarom opvallend dat Mary hier geen weerstand tegen bood, juist omdat zij niet de enige vorstin was die met dergelijke teksten geconfronteerd werd. Mary had theorieën over het (vrouwelijk) koningschap kunnen gebruiken, zoals bijvoorbeeld Elisabeth I of Ca-

therina de Medici dit deden, maar liet zelf geen tegengeluid horen.

Marie de Guise had de invloed van *The First Blast* wellicht nog wel het meest moeten voelen, omdat Knox vlak voor het opstellen van dit werk contact met haar heeft gehad. Knox was door katholieke autoriteiten in Edinburgh opgeroepen om veroordeeld te worden voor ketterij, maar Marie had hem vrijgelaten. Hij bedankte haar in een brief en gaf daarbij meteen de aanbeveling dat Marie zich nu ook aan zou moeten sluiten bij het protestantisme in plaats van '(...) to engage your self to the corrupt Clergie, who are servants to sinne and Sathan (...)'.²¹ Marie zou zagezegd deze brief als een grap aan de kant hebben geschoven, en de bisschop besloot de rechtszaak die tegen Knox liep te hervatten.²² Knox schreef tijdens zijn ballingschap in deze periode *The First Blast*. Nadat Knox woord kreeg van de reactie die Marie op zijn eerste brief had gegeven, besloot hij haar opnieuw een brief te sturen, die hij later publiceerde met zijn eerdere brieven. Een duidelijke toon tegen vrouwen is nu ook hierin zichtbaar: '(...) nature hath denied (...) them [vrouwen] a constant spirit of good government (...)'.²³ Knox' algemene tekst tegen de regering van vrouwen was nu omgezet in een directe brief gericht aan Marie, waarmee hij niet alleen haar, maar ook direct de legitimiteit van haar positie aanviel.

De publicatie van *The First Blast* had dus juist voor Marie desastreus kunnen uitpakken. Desondanks ondervond zij weinig weerstand omtrent haar gender. De standaard stereotypen over emotionele vrouwen werden wel aangevoerd, maar haar Franse identiteit kwam vaker naar voren. Dit komt doordat Marie vaker met religieuze spanningen te maken kreeg, waardoor ze vaker werd aangevalen op haar familieachtergrond. Verder had ze haar positie in de Schotse samenleving al verworven; ze was al getrouwd geweest met James V en had hem een

dochter geschonken. Haar noodzakelijke taken als vrouw waren dus al vervuld. Ze is hierna niet opnieuw het huwelijk ingetreden en riskeerde daardoor geen romantische schandalen. Knox kon dus wel stereotypen over de vrouw direct op Marie projecteren, maar in de praktijk had dit weinig effect.

DE SCHOTSE REFORMATIE

De Reformatie vormde het derde legitimiteitsprobleem waar beide vrouwen mee te maken kregen. Marie de Guise zag de invloed van de protestanten langzaam toenemen. Voor haar was het van groot belang dat Schotland katholiek zou blijven. Toen Engeland protestants werd, ontstond er de angst dat Schotland nu ook protestants zou worden, en dat zij samen een front tegen Frankrijk zouden vormen. Het was voor de internationale politiek dus van belang dat Schotland katholiek zou blijven.²⁴ Omdat er tevens een katholiek huwelijk had plaatsgevonden tussen Mary en Francis II, zou een protestants Schotland de positie van Marie's dochter in gevaar kunnen brengen. Een harde aanpak tegen de protestanten leek dus de enige mogelijke optie.

Dit was niet meteen succesvol. Nadat Marie de protestanten in Perth had verdreven, keerden zij zich tegen haar, waardoor zelfs haar trouwste volgelingen zich bij de protestantse factie aansloten.²⁵ Daarnaast was ze hierdoor nog niet verzekerd van hulp uit het buitenland; omdat Henri II (1519-1559) twijfelde aan de aard van het conflict, besloot hij geen verdere actie te ondernemen.²⁶ Wanneer Francis II (1544-1560) later wel troepen stuurde, was Marie hier niet van op de hoogte, wat de protestanten konden gebruiken als bewijs dat Frankrijk Schotland wilde annexeren. Marie kon dus niet rekenen op hulp van katholieke vorsten en als ze dit wel kreeg, werkte dit niet altijd in haar voordeel. Toch wist zij gedurende haar regeerperiode genoeg steun voor haar regentschap te behouden. Dit gold

zelfs voor een deel van de protestanten, die zich nadrukkelijk tegen het katholicisme in Schotland keerden, maar niet tegen Marie.²⁷ John Knox sloot zich overigens niet bij deze groep aan. Hoewel hij beweerde dat hij Marie niet haatte, was de laatste brief die hij aan haar richtte schijnbaar zo heftig dat een medeprotestant dit weigerde af te leveren.²⁸ Omdat hij van Hugenoten hoorde over de Franse Godsdienstoorlogen (1562-1598) en de rol van De Guise hierin, was zijn haat jegens Marie met de jaren alleen maar heviger geworden. Na haar dood bad hij tot God en vroeg of Hij Schotland kon reinigen van '(...) the rest of the Guisian blood. Amen. Amen'.²⁹ In zijn *History* besteed

**"MARY HEEFT
'AN OUTRAGIOUS
HEART WHICH
IS NOT ABLE TO
GOVERN IT SELF'"**

hij dan ook weinig aandacht aan de begrafenis van Marie de Guise, omdat 'it may appear, that such matters are unworthy of remembrance'.³⁰

Mary's omgang met de Reformatie karakteriseert zich door het balanceren tussen het katholicisme en protestantisme.³¹ Hoewel ze zelf katholiek bleef, was haar beleid in eerste instantie protestants en pro-Engels. Dit veranderde echter na het huwelijk met de katholieke Lord Darnley (1546-1567). Voor de doop van haar zoon James (de latere James VI en I, 1566-1625) organiseerde ze een katholieke ceremonie waarmee ze

haar geloof publiekelijk uitte. Nadat haar overwegend protestantse raad hier kritiek op gaf, besloot Mary alsnog een aantal pro-protestantse maatregelen te nemen.³² Ook naar andere vorsten toe was Mary onduidelijk. Tijdens haar gevangenschap schreef ze in een brief aan de Spaanse koningin dat ze 'many fine things' aangeboden heeft gekregen in ruil voor het wijzigen van haar geloof, maar 'I assure you (...), that I shall die in the Roman Catholic religion, whatever they may say to the contrary'.³³ Tegelijkertijd voegde ze eraan toe dat ze dit niet kon garanderen: '(...) if I am compelled to yield (...), you may judge that it will be because I am a prisoner'.³⁴ Zowel katholieken als protestanten wisten tijdens Mary's koningschap dus niet waar zij aan toe waren.³⁵

Het is echter nog maar de vraag of Mary gemakkelijk een richting had kunnen kiezen. Volgens historicus Gordon Donaldson had een katholieke koers negatief kunnen uitpakken en mogelijk een burgeroorlog kunnen veroorzaken.³⁶ Tevens waren de protestanten verdeeld over haar pro-protestantse maatregelen. Uit Knox' *History* blijkt dat hij anticipeerde dat Mary zou beginnen met het vervolgen van protestanten, zelfs toen ze een protestantse politiek aanhing.³⁷ Marie de Guise had immers de protestanten willen bestrijden, dus de verwachting was dat haar dochter hetzelfde zou doen. Toch waren er ook protestanten die geloofden dat Mary zich uiteindelijk zou bekeren. Zij waren zelfs bereid om Mary te beschermen als ze door het land trok en daar de mis vierde, een aantal beschermde zelfs haar kapelaan.³⁸ Zowel de keuze voor het protestantisme als het katholicisme was dus niet ideaal. Als Mary de katholieke route had gekozen, had de radicale groep protestanten gelijk gekregen en waren ze fel in opstand gekomen. Deze Contrareformatie had een burgeroorlog kunnen veroorzaken. Voor het volgen van de protestantse weg had Mary haar ziel moeten opofferen, terwijl de radicale

groep protestanten haar toch nooit had geloofd. Eigenlijk kon Mary nooit de juiste beslissing nemen.

CONCLUSIE

De executie van Mary is als een heroïsche, doch tragische gebeurtenis de geschiedenisboeken ingegaan. Het beeld van een katholieke martelaar die stierf voor haar land is in de negentiende eeuw sterk geromantiseerd, en doet het inmiddels ook goed in het verhaal van Schotse onafhankelijkheid. Toch is dit vooral een bevestiging dat haar legitimiteit als vorst sterk gedaald was. Hoewel haar voorgangers James I en James III ook om het leven waren gebracht met behulp van hun eigen adel, waren zij niet officieel berecht. Daarnaast was het executeren van een vorst in de vroegmoderne tijd nog altijd volkomen onacceptabel. Het feit dat Mary nu wel op een officiële manier geëxecuteerd kon worden, is dus veelzeggend voor haar positie als vorst.

De legitimiteitsproblemen waar Mary mee te maken kreeg, waren niet uniek voor haar regeerperiode, zowel haar moeder als vorsten in andere delen van Europa kregen met soortgelijke kwesties te maken. In veel opzichten had Marie de Guise zelfs een lastigere positie. Als regent had ze minder bevoegdheden dan een vorst, waardoor ze bijvoorbeeld ook geen gebruik kon maken van theorieën over het koningschap. Daarnaast was Marie directer verbonden aan Frankrijk dan Mary, ze groeide op in de De Guise-familie en het idee dat zij ooit Schotland zou besturen was lange tijd niet aan de orde. Ook is het aannemelijk dat John Knox *The First Blast* aan Marie richtte, waardoor zij het meeste onder de negatieve impact van publicaties over vrouwelijke heersers zou moeten lijden. Tijdens de Reformatie was het daardoor makkelijk om haar negatief af te beelden, helemaal omdat zij bijvoorbeeld in Perth hard optrad tegen protestanten. Maar Marie behield het respect van beide religieuze

groeperingen door met een duidelijk beleid te regeren. Ze maakte gebruik van de politieke ervaring uit haar familie en keek naar Schotland terwijl ze haar blik op de Europese politiek gericht hield, waardoor ze besluiten nam die het land ten goede zouden komen. Marie heeft de Reformatie niet weten terug te dringen, omdat Franse steun ontbrak of op het verkeerde moment kwam. Dit had haar legitimiteit als regent kunnen aantasten, maar het feit dat een deel van de protestanten haar altijd bleef steunen, toont dat de Reformatie niet persoonlijk tegen haar gericht was. Marie was een goede politica die luisterde naar advies en een duidelijk beleid voerde. Zaken die voor haar voor grote problemen hadden kunnen zorgen waren daardoor minder invloedrijk.

Mary bevond zich ook in een lastige situatie, maar slaagde er niet in om deze problemen op te lossen. Zo wist ze de spanning over een buitenlandse vorstin niet weg te nemen, omdat ze geen duidelijk beeld van zichzelf naar buiten bracht. Mary behield een Franse hofhouding, maar schepte verwarring met haar pro-Engelse beleid. Ook over haar positie als vrouwelijke vorst was Mary niet duidelijk. Hoewel andere vorstinnen theorieën over het koningschap gebruikten om hun legitimiteit te waarborgen, voerde Mary hier helemaal geen beleid over. Omdat ze ondertussen meerdere huwelijken aanging en de dood van haar tweede man voor speculatie zorgde, werd Mary's gender door tijdgenoten gebruikt om haar roekeloze beslissingen te verklaren. De stereotypen over de vrouw die Knox en Buchanan aanvoerden waren moeiteloos inzetbaar in kritiek over Mary's regering. Hierdoor konden tijdgenoten vrij gemakkelijk tegen haar gezag pleitten. De Reformatie bood een kader waarin al deze aspecten samenkwamen. Omdat Mary geen duidelijke religieuze richting koos, minimaliseerde ze haar steun in Schotland, en kon ze ook niet rekenen op hulp uit Frankrijk of Engeland. Door haar wankel

beleid bouwde ze dus geen groep van loyale steunbetuigers om zich heen, maar creëerde in plaats daarvan alleen maar meer vijanden. Iets wat haar uiteindelijk, letterlijk, de kop kostte.

Inge Kleefman studeerde Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en behaalde daarna haar master Geschiedenis en Actualiteit aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Haar interesse ligt vooral bij (vroegmoderne) cultuurgeschiedenis.

Eindnoten

1. Dit artikel is een bewerking van de bachelorscriptie die ik in 2020 schreef aan de Universiteit van Amsterdam. Met dank aan mijn scriptiebegeleider dr. J.A.M. (Jonas) van Tol.
2. Rosalind K. Marshall, *Mary of Guise* (herziene editie, Edinburgh 2001, oorspr. 1977), 34.
3. Ibidem, 33.
4. Ibidem, 31-32.
5. John Knox, *The historie of the reformation of the church of scotland containing five books : Together with some treatises conducing to the history*. London, Printed by John Raworth for George Thomason and Octavian Pullen (1644), <https://search.proquest.com> (07-05-2020), 119 (boek 1).
6. Ibidem, 148 (boek 2).
7. Jenny Wormald, *Mary, Queen of Scots: A Study in Failure* (herziene editie, Edinburgh 2018, oorspr. 1988), 81.
8. Ibidem, 102.
9. Ibidem, 123-124.
10. Rosalind K. Marshall, *Mary of Guise* (herziene editie, Edinburgh 2001, oorspr. 1977), 45.
11. John Knox, *The first blast of the trumpet against the monstrous regiment of women*. Geneva, By J. Poullain and A. Rebul (1558), <https://search.proquest.com/eebo> (20-05-2020), 9.
12. Ibidem.
13. Ibidem.
14. Ibidem, 14.
15. Ibidem, 15.
16. Ibidem, 18.
17. George Buchanan, *A detection of the actions of Mary Queen of Scots concerning the murder of her husband, and her conspiracie, adulterie, and pretended marriage with the Earl Bothwel. And a defence of the true Lords, maintainers of the King's Majesties action and authoritie. Written in Latine by G. Buchanan. Translated into Scotch. And now made English.*, [London : s.n.], Printed in the Year 1651. (1689/1994), <http://proxy.uba.uva.nl:2048/doc-view/> (28-04-2020), 33 (tweede deel).
18. Ibidem.
19. Ibidem.
20. Ibidem, 33.
21. John Knox, *The historie of the reformation of the church of scotland containing five books : Together with some treatises conducing to the history*. London, Printed by John Raworth for George Thomason and Octavian Pullen (1644), <https://search.proquest.com/eebo> (07-05-2020), 82 (boek 5).
22. Robert M. Healey, 'Waiting for Deborah: John Knox and Four Ruling Queens', *The Sixteenth Century Journal*, 25(2) (1994) 371-386, aldaar 375.
23. Ibidem, 378.
24. Pamela E. Ritchie, *Dynasticism and diplomacy : the political career of Marie de Guise in Scotland, 1548-1560* (1999), <https://research-repository.standrews.ac.uk> (27-04-2020), 170.
25. Jane Dawson, *Scotland Re-formed, 1488-1587* (Edinburgh 2007), 205.
26. Pamela E. Ritchie, *Dynasticism and diplomacy : the political career of Marie de Guise in Scotland, 1548-1560* (1999), <https://research-repository.standrews.ac.uk> (27-04-2020), 301-302.
27. Jane Dawson, *Scotland Re-formed, 1488-1587* (Edinburgh 2007), 211.
28. Idem, *John Knox* (New Haven 2016), 190.
29. Ibidem.
30. John Knox, *The historie of the reformation of the church of scotland containing five books : Together with some treatises conducing to the history*. London, Printed by John Raworth for George Thomason and Octavian Pullen (1644), <https://search.proquest.com/eebo> (07-05-2020), 281 (boek 3).
31. Jenny Wormald, *Mary, Queen of Scots: A Study in Failure* (herziene editie, Edinburgh 2018, oorspr. 1988), 133.
32. Ibidem, 80.
33. Agnes Strickland, *Letters of Mary, Queen of Scots: Now first published from the originals, collected from various sources, private as well as public, with an historical introduction and notes* (Londen 1845), <https://babel.hathitrust.org> (01-06-2020), 111.
34. Ibidem.
35. Jenny Wormald, *Mary, Queen of Scots: A Study in Failure* (herziene editie, Edinburgh 2018, oorspr. 1988), 125.
36. Gordon Donaldson, *All the Queen's Men: Power and Politics in Mary Stewart's Scotland* (Londen 1983), 50.
37. Jane Dawson, *John Knox* (New Haven 2016), 246.
38. Gordon Donaldson, *All the Queen's Men: Power and Politics in Mary Stewart's Scotland* (Londen 1983),

‘DE MEDISCHE GESCHIEDENIS OMVAT ELKE FASE VAN HET LEVEN’ EEN INTERVIEW MET MANON PARRY OVER HET BELANG VAN DE MEDISCHE GESCHIEDENIS

Yoni de Vries

Professor Manon S. Parry is medisch historicus, curator van tentoonstellingen en gespecialiseerd in het toepassen van een geesteswetenschappelijke benadering in de medische zorg en volksgezondheid. Daarnaast is ze als hoogleraar Medische Geschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en als hoofddocent Amerikanistiek en Publieksgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. *Skript Historisch Tijdschrift* ging met Parry in gesprek over het belang van medische geschiedenis en een historische benadering van gezondheid en welzijn.

Geschiedenis is waarschijnlijk geen discipline die men snel zal associëren met gezondheid. Dat historici een zinvolle bijdrage kunnen leveren aan welzijn en gezondheidszorg, was ook voor het *Healthy Future*-programma van de Universiteit van Amsterdam niet vanzelfsprekend. Het thema ‘Gezonde Toekomst’ vormt één van de speerpunten van de universiteit en behelst een strategisch plan om samenwerking met betrekking tot onderzoek en onderwijs te bevorderen tussen verschillende faculteiten op het gebied van geestelijke en lichamelijke gezondheid. Daarbij kan gedacht worden aan onderzoek naar maatschappelijke kwesties als depressie, verslaving en toegang tot gezonde voeding in culturele context.

Parry, als medisch historicus, is coördinator van het masterprogramma ‘History: Medical and Health Humanities’ van de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze benadrukt het verband tussen het verleden, het heden en de toekomstige ontwikkeling van gezondheidsbeleid. “Om ons huidige perspectief op gezondheid en welzijn te begrijpen, is de bestudering van het verleden onmisbaar”, vertelt ze in haar kantoor in het Bushuis, “voor mij is de connectie met het verleden vanzelfsprekend en deze wordt ook steeds meer erkend in de volksgezondheid.” In haar eigen onderzoeks- en werklevens richt ze zich op de rol van geschiedenis, musea en cultuur in het discours over de volksgezondheid en het gezondheidsbeleid. “Me-

Bron: Manon Parry

dische geschiedenis is bepaald geen niche vakgebied. Het heeft een brede reikwijdte: denk aan de geschiedenis van de seksualiteit, gendernormen, het proces van ouderdom en de dood, uitingen van geweld en zelfs arbeidsomstandigheden.” Parry ziet de medische geschiedenis dan ook als een belangrijk component voor een interdisciplinaire geesteswetenschappelijke benadering van gezondheid en welzijn: “Die interdisciplinariteit is belangrijk, omdat het verschillende perspectieven naar voren brengt met een brede relevantie voor een scala aan doelgroepen, waaronder patiënten, verzorgers en medewerkers in de gezondheidszorg.”

STUDENT EN ONDERZOEKER

Parry's eerste ervaring met medische geschiedenis was het vak ‘Aids narratives’ tijdens haar opleiding American Studies aan Sheffield University in het Verenigd Koninkrijk. Ze volgde het vak in 1995, tijdens de aidspandemie. “In mijn tienerjaren maakte de aidspandemie een grote indruk. Ik groeide op tijdens de ergste jaren. Dat mijn professor, Richard Canning, via de geesteswetenschappen de aidsproblematiek wist te analyseren door middel van culturele representaties, was *mind-blowing*.”

Het vak van professor Canning was dermate inspirerend, dat Parry twee masters ging volgen op het gebied van medische geesteswetenschappen: in 1998 de master ‘Women, Gender and Sexuality’ aan de University of York en in 1999 de master ‘History of science, technology and medicine’ aan de University of Manchester. Voor de laatste deed ze onderzoek naar de *Halsted*-mastectomie bij vrouwen met borstkanker. Bij deze ingreep werd er naast de tumor de gehele borst, samen met de grote en kleine borstspieren, verwijderd. Ook deed men een totale okselklier-uitruiming. Toen allang bekend was dat het vaak helemaal niet nuttig is een dergelijke ingrijpende operatie uit te voeren, bleef deze radicale amputatie nog ja-

ren in gebruik, tot ver in de jaren zeventig. Waarom was dit het geval? Welke culturele factoren en tradities speelden hierbij een rol? Medische kennis en handelingen vinden niet plaats buiten maatschappelijke structuren, de medische praktijk wordt ook gevormd door onderwijs tradities en culturele conventies. “Tegenwoordig, wanneer borstreconstructie wordt geadviseerd na een borstamputatie, worden de aanzienlijke gezondheidsrisico's van implantaten afgewogen tegen de impact van borstverwijdering op het zelfbeeld en het gevoel van eigenwaarde. Vanuit een historisch perspectief is het interessant om na te denken over de rol van patriarchale structuren in schoonheidsidealen en gendernormen die ingebed zijn in reconstructieve chirurgie”, stelt Parry

Haar promotieonderzoek deed Parry in de Verenigde Staten. “Aanvankelijk nam ik deel aan een programma aan John Hopkins University. Ik werd daar echter zó slecht behandeld door mijn PhD-begeleider en getreiterd door een medewerker, dat ik voor het hele traject dreigde te falen.” Even leek het erop dat ze de Verenigde Staten moest verlaten, maar gelukkig deed zich een nieuwe kans voor bij de National Library of Medicine (NLM). Daar worden rond de zeven miljoen boeken, medische rapporten, manuscripten en foto's bewaard met betrekking tot geneeskunde en aanverwante wetenschappen. “Ze zochten een onderzoeker voor de expositie ‘Changing the Face of Medicine: Celebrating America's Women Physicians’. Bij het interview wilde de voorzitter van de History of Medicine Division weten waarom ik mijn voormalige PhD-programma verliet. Ik probeerde een diplomatieke uitleg te geven, maar uiteindelijk moest ik toegeven dat ik vrij letterlijk werd weggepest. Gelukkig wisten ze al dat de persoon in kwestie een absolute nachtmerrie was!” Zodoende werd Parry bij de NLM onder de vleugel genomen van beroemd medisch historicus Elizabeth Fee (1946 - 2018). “Ze was een opmerkelijk en invloedrijk histo-

"MEDISCHE KENNIS EN HANDELINGEN VINDEN NIET PLAATS BUITEN MAATSCHAPPELIJKE STRUCTUREN"

ricus. En een fantastisch persoon. Ze gaf me de aanmoediging en ondersteuning die ik nodig had om mijn werk voort te zetten. Kort na haar dood heeft *The American Journal of Public Health* een speciale uitgave aan haar persoon en werk gewijd. Ook ik mocht daarin een essay voor haar schrijven."

VROUWENGESCHIEDENIS

In het essay, getiteld 'Elizabeth Fee and Feminist Public Health', laat Parry zien hoe medische geschiedenis sterk verweven is met feministisch denken. De innovaties van de gezondheidsbeweging voor vrouwen en activisme voor lesbiennes, maar ook homo's, biseksuelen, transgenderpersonen en queers, zijn overgenomen in de mainstream. Denk hierbij aan verloskundige benaderingen tot natuurlijke bevalingen tot de herziening van de diagnose en behandeling van psychische aandoeningen. Parry benadrukt dat het verleden onlosmakelijk verbonden is met de toekomst van de volksgezondheid, maar ook als herinnering dient voor het onvoltooide project waarbij feministische analyses worden geïntegreerd in historisch onderzoek en de medische praktijk.

De feministische invalshoek is opvallend. Het lijkt dan ook geen toeval dat vooral veel vrouwelijke auteurs en

historici de medische geschiedenis vormgeven. "Ik kan me voorstellen dat veel vrouwen bijzonder geïnteresseerd zijn in deze geschiedenis, omdat hun lichaam is onderworpen aan nauwkeurig onderzoek en medische interventies rond voortplanting." Uit haar boekenkast pakt Parry een paar werken. Ook hier valt op hoeveel vrouwelijke auteurs onderzoek hebben gedaan naar bijvoorbeeld reproductiebeleid, gynaecologie, fysieke integriteit of de medische behandeling van zwarte vrouwen. De studie naar de medische geschiedenis kan daarom een emancipatoire werking hebben. "In mijn lessen heb ik ook veel studenten die geïnteresseerd zijn in vrouwenhaat en reproductierechten. Dat blijft natuurlijk relevant, niet alleen voor het abortusvraagstuk en niet alleen in de Verenigde Staten."

De positie van de vrouw binnen de medische wereld kwam ook in haar promotiestuk naar voren. Het was onder andere professor Fee die Parry adviseerde haar PhD-plek aan John Hopkins in te ruilen voor een promotieonderzoek aan de University of Maryland, onder de begeleiding van gerenommeerd vrouwenhistoricus Sonya Michel. Daar kwam in 2010 een proefschrift uit voort: *Broadcasting Birth Control: Family Planning and Mass Media, 1914-1984*. Hierin analyseert ze hoe

de anticonceptiebeweging in Amerika de media gebruikte om steun te krijgen voor het legaliseren van anticonceptie, in stille film en radio. Later wendt ze zich tot de televisie om campagne te voeren voor legale abortus, en werkt ze in de jaren zestig en zeventig samen met filantropen, regeringen, gezondheidsinstanties en gemeenschapsgroepen om gezinsplanning over de hele wereld te promoten. Deze groepen hadden vaak heel andere motieven dan het verbeteren van het leven van gezinnen, inclusief racistische ideeën over de wereldwijde “dreiging” van overbevolking.

TENTOONSTELLINGEN

Tijdens het schrijven van haar proefschrift, was Parry in Maryland werkzaam als medecurator bij de National Institutes of Health (NIH). Dat gaf haar de mogelijkheid om verbanden tussen wetenschap en de maatschappij te onderzoeken: “Kunst en erfgoed zijn krachtige instrumenten om geschiedenis bij het publiek te brengen.” Ze gebaart naar een expositieposter in haar kantoor. Donkere silhouetten van soldaten staan afgeschilderd tegen een beige wand. Een expositie uit 2011 in de National Museum of American History over de Amerikaanse Burgeroorlog. “Dit was de eerste tentoonstelling waar ik ervaringen met handicaps aan de orde kon stellen. *Life and Limb: The Toll of the Civil War* concentreerde zich op gehandicapte veteranen, hun representatie als symbolen van een gebroken natie en de beperkte vergoeding die ze ontvingen voor hun levensveranderende verwondingen. “Ik wilde een tentoonstelling maken over handicaps, maar sommige van mijn collega’s dachten dat het onderwerp te deprimerend zou zijn – een visie die laat zien hoe beperkt onze kijk op het leven met een handicap kan zijn. Een andere curator stelde voor het project te herformuleren met een focus op oorlog, waar ironisch genoeg niemand bezwaar tegen zou hebben.”

De tentoonstelling gaf inzicht in de verwevenheid van medische zorg met verschillende maatschappelijke domeinen. “De manier waarop de gewonden worden behandeld, is natuurlijk een politieke kwestie, maar heeft ook sociaaleconomische gevolgen.” Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de nationale kosten van zorg in combinatie met belastingen, hoe verschillende sociale of culturele groepen toegang hebben tot het zorgstelsel of er bewust van worden uitgesloten. In elke samenleving zijn bepaalde groepen kwetsbaarder voor ziekten. Dit heeft vaak niets te maken met hun biologische kenmerken en weinig met gedrag, maar wel met de manier waarop een samenleving is ingericht. Wereldwijd worden armere mensen blootgesteld aan hogere gezondheidsrisico’s in hun huizen, buurten en werkplekken en hebben ze minder vaak toegang tot goede gezondheidszorg. Ongelijkheid en discriminatie maken mensen ziek en verlagen de levensverwachting. Te vaak wordt gezondheid gezien als een individuele, medische aangelegenheid. “De gevestigde structuren hebben gevolgen voor leven en dood. Als historicus kun je die verbanden en hun impact aantonen en laten zien wat de huidige benaderingen van het probleem hebben gevormd.”

ALTIJD EEN MEDISCHE DIMENSIE

“Er is uiteindelijk altijd wel een medische dimensie”, stelt Parry. Die claim verdedigde ze recent nog als de tweede keynote-spreker van de Historicidagen in 2022. Ze vertelde dat de coronapandemie bijgedragen had aan groeiende belangstelling voor medische geschiedenis. “Tijdens de Covid-19-pandemie is de interesse voor medische geschiedenis enorm toegenomen. Opeens waren de media, beleidsmakers en onderzoekers uit allerlei disciplines geïnteresseerd in wat historici kunnen vertellen over pandemieën en de lessen die eruit kunnen worden opgemaakt.” Samen

“BINNEN MODERNE WETENSCHAPPEN IS ER VAAK TE WEINIG RUIMTE VOOR HUN EIGEN VERLEDEN”

met de Amerikaanse historica Nancy Tomes, was Parry co-auteur van een rapport over de geschiedenis van ‘infodemics’ (het circuleren van te veel informatie, waaronder onjuiste of misleidende informatie tijdens een ziekte-uitbraak, vaak met wantrouwen in de gezondheidsautoriteiten tot gevolg) in eerdere pandemieën voor World Health Organisation Europe. Ook is ze lid van hun adviesgroep voor ‘Behavioural and Cultural Insights in Health’, die werkt aan het verbreden van het gebruik van interdisciplinaire benaderingen in wereldwijde gezondheidskwesties. “Gezondheid en geneeskunde vanuit een historisch perspectief begrijpen, betekent waardering hebben voor een breed scala aan factoren die van invloed zijn op hoe ziekte op verschillende momenten in verschillende gemeenschappen wordt ervaren en herinnerd.” Elke ziekte heeft sociale en culturele componenten die bepalen wie het meest ziek wordt en wie welke zorg krijgt, zoals de Covid-19-pandemie levendig heeft aangetoond. Een historische studie naar een ziekte of behandeling kan veel onthullen over de tijd en plaats die worden onder-

zoekt, inclusief geschiedenissen die veel verder gaan dan het medische domein; van het gezinsleven en werkomstandigheden, tot nationale prioriteiten en de wereldwijde uitwisseling van goederen, mensen en ideeën.

Ook medische structuren worden bepaald door macht en het ontbloten daarvan rakelt vaak gevoelige, ethische vraagstukken op. Dat zie je terug in de positie van de vrouw omtrent de gezondheidskwesties of rassenwetenschap en eugenetica. “Oeverloos moraliseren kan absoluut niet de bedoeling zijn, maar er is binnen moderne wetenschappen vaak te weinig ruimte voor hun eigen verleden.” Hoewel de huidige genetica absoluut niet gelijkgesteld mag worden aan de eugenetische beweging aan het begin van de twintigste eeuw, maakt die geschiedenis niettemin deel uit van de contemporaine wetenschap. Psychiatrische zorg kent veel controversiële elementen, zoals psychiatrische tehuizen, dwangbuisverpleging, experimenten en post-mortem ontledingen. “Voor zulke disciplines is het lastig te erkennen dat zaken uit het verleden door-

werken in het heden. Maar geschiedenissen hebben een erfenis die vorm geeft aan de hedendaagse praktijk.”

“Na mijn spreektijd bij de Historiciëden kwamen mensen naar me toe die zeiden: alle geschiedenis een medische dimensie? Een grove overdrijving! In de discussies die volgden, was er meestal een paar minuten nodig om aan te tonen hoe een bepaald historisch narratief verbonden is met medische geschiedenis. De medische geschiedenis omvat elke fase van het leven, van conceptie en geboorte tot veroudering en dood. Het veld beperkt zich niet slechts tot de medische wereld, maar heeft veel te bieden voor een breed scala aan culturele en gevoelige onderwerpen. Denk aan seksualiteit, voortplanting, gehandicaptenbeleid of rassenwetenschap. Maar ook veranderende trends en tradities in psychiatrische zorg, wereldwijde gezondheid of bevolkingssamenstelling. Al die onderwerpen zijn weer verbonden met politieke keuzes, economische infrastructuur en een gevestigde ideeënwereld.”

BELANGRIJKE VRAGEN

Hoewel er nieuwe belangstelling is voor medische geschiedenis, vreest Parry dat we niet veel geleerd hebben van de Covid-19-pandemie, terwijl juist vandaag de dag blijkt hoe belangrijk medische geschiedenis is. “Een pandemie zoals we die recent hebben meegemaakt, herinnert ons eraan hoe belangrijk medische geschiedenis is. De klimaatcrisis, maar ook migratie, groeiende bevolking, uitdijende steden en sociale media zijn verweven met onze gezondheidszorg en welzijn. Er kleeft vaak een medisch aspect aan. Het is daarom belangrijk om de vraag te stellen: welke effecten heeft dit en hoe willen we daarmee omgaan?”

Aandacht vragen voor zulke kwesties is niet altijd makkelijk. Helaas zijn verhoudingen in de wetenschappelijke wereld automatisch onevenwichtig: andere faculteiten, meestal natuurwetenschappelijke disciplines, hebben meer geld te besteden.

**“NATUURLIJK
SPEELT HET OOK EEN
ROL DAT MOEILIJKE
VRAGEN VAAK
ONGEWENST ZIJN”**

De geesteswetenschappen kunnen niet concurreren met de bètawetenschappen op het gebied van financiering. Bovendien staan de natuurwetenschappen vaak hoger in aanzien, waardoor bijvoorbeeld historici vaak hard moeten knokken om hun perspectief te doen gelden. Gedurende de Covid-19-pandemie was er in Nederland een levendige discussie over de samenstelling van managementteams. Moesten geesteswetenschappers niet meer betrokken worden bij het nadenken over beleid? Het Outbreak Management Team (OMT) had weinig oog voor geesteswetenschappelijke benaderingen, laat staan een historisch perspectief.

In andere landen was dit niet het geval. Daar hadden historici wel degelijk inspraak. In haar historische werk toonde de eerdergenoemde professor Fee aan dat de sociale en culturele opvattingen ons begrip van ziekte bepalen, evenals bijvoorbeeld de verspreiding van epidemieën door populaties. Het is soms gemakkelijker om een scherp beeld te krijgen van de situatie door naar het verleden te kijken. “Vaak wordt er meteen naar de natuurwetenschap gekeken, naar de productie van vaccins als snelle oplossing om ons uit de ellende te halen. Maar vaccins zijn niet genoeg en ziekten blijven bestaan.” Eén ding is zeker: er zullen nieuwe virussen komen, nieuwe ziektes, nieuwe pandemieën, en die kunnen overal opduiken. “We leren simpelweg niet van het verleden.”

De scheefgegroeide verhouding tussen de natuurwetenschappen en de geesteswetenschappen is problematisch. Afnemende financiering voor onderzoek en diensten om ongelijkheden aan te pakken, in combinatie met de steeds groter wordende kloof tussen rijk en arm en daarmee scheefgroeïende verhoudingen in gezondheid, ondermijnt de geboekte vooruitgang. De geschiedenis kan dienen als een waarschuwingssysteem om ons te wijzen op de mogelijke gevolgen van deze trends en om de vraag naar verandering aan te wakkeren. “Natuurlijk speelt het

ook een rol dat moeilijke vragen vaak ongewenst zijn. Een kritische analyse van bestaande structuren kan het vuur aan de schenen leggen van bestaande conventies en daardoor complexe morele kwesties oproepen.” De interdisciplinaire kijk op de medische wereld is juist daarom van belang, zoals problemen in het huidige zorgstelsel aantonen. Want hoe dienen we om te gaan met de groeiende gezondheidskosten, de gezondheid van jong en oud, plastische chirurgie en sociale media, de psychische zorg, transzorg en kwetsbare groepen? Het zijn vragen die te maken hebben met culturele, politieke en economische kwesties, met diep ingebedde structuren en ideeën.

Een gezonde toekomst begint bij verleden. “Als je de verbondenheid tussen verschillende maatschappelijke domeinen kan zien als je het over medische kwesties hebt, kan je een positieve bijdrage leveren aan het vooruithelpen van de medische zorg. *That’s my goal.*”

**Geen fris is zo fris als
karnemelk is.**

'Geen fris is zo fris als karnemelk is' 1982-1983, Het Nederlandse Zuiverbureau. Bron: Delpher

OPINIESTUK

GEEN FRIS IS ZO FRIS ALS *MELK IS

Op 31 maart las ik het volgende bericht op de NOS: ‘Belasting op haver- en rijstmelk, niet op koemelk en chocolademelk’.¹ De belasting op frisdranken gaat omhoog en vanaf 2024 zullen plantaardige melkalternatieven daar ook onder vallen. Daar schrokken ik en mijn portemonnee van. Ik zal maar meteen kleur bekennen: ik ben een havermelkdrinker. Deels vanwege dierenwelzijn en milieu, maar vooral omdat ik al van jongs af aan dierlijke zuivelproducten niet goed kan verdragen. Ik ken dus mijn weg in de alternatieve zuivelsector en was enorm blij met de innovaties de afgelopen tien jaar: de (ongezoete) sojamelk bleef toch een *acquired taste*.

Ook als historicus wekte deze wetswijziging mijn interesse, vooral vanwege de verantwoording van het beleid. Nadat de Partij voor de Dieren Kamervragen had gesteld over waarom er geen belastingverhoging komt voor dierlijke melkproducten, antwoordde het kabinet dat de uitzondering voor dierlijke melkproducten historisch zo gegroeid is en het nog altijd beschouwd wordt als een gezond product en eerste levensbehoefte. Hoe is die uitzonderingspositie gegroeid? En waarom? Wie een korte blik werpt op de Nederlandse naoorlogse voeding- en landbouwgeschiedenis ziet dat deze uitzonderingspositie inderdaad te maken heeft met de voedingswaarde

van (magere) dierlijke zuivelproducten, maar vooral met de manier waarop ons voedselsysteem in de naoorlogse periode is ingericht en is gegroeid.

In de naoorlogse periode werd het Nederlandse voedselsysteem gemoderniseerd: het moest efficiënter en grootschaliger. Specialisatie en intensivering leek een niet te stoppen trend. Gestimuleerd door Europese landbouwsubsidies als onderdeel van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, groeide de productie van dierlijke eiwitten, waaronder vlees, eieren en melk, spectaculair. Boeren ontvingen een gegarandeerde minimumprijs met het idee dat een bestaansminimum verzekerd was, maar waardoor ook de marktwerking werd verstoord. Productie zonder een directe marktvraag resulteerde in de beruchte melkplassen en boterbergen.

Met deze overschotten moest de vraag ook opgeschroefd worden. Hiervoor neem ik even een stapje verder terug in de tijd: naar de twintigste eeuwswisseling. Voor de twintigste eeuw werd koemelk als ‘drinkmelk’ in Nederland nauwelijks geconsumeerd en al zeker niet door volwassenen. Als er melk werd gedronken, was het gekookte warme melk met bijvoorbeeld anijs of cacao, of het werd gebruikt voor pap, pudding en pannenkoeken. Nederland exporteerde het gros van haar melk namelijk. Mede

door de economische en landbouwcrisis in de jaren twintig en dertig, ontstond er een melkoverschot. Deze overschotten werden verwerkt tot consumptiemelk, melkpoeder, condens en veevoer. Dit betekende wel dat meer Nederlanders melk moesten gaan drinken. De overheid richtte tezamen met de zuivelindustrie in 1934 het Crisis-Zuivelbureau op. Dit bureau had als doel consumenten te informeren over, en enthousiasmeren voor, het drinken van zuivel. Deels vanwege volksgezondheid, anderzijds om de melkoverschotten weg te werken. In reclames werd dan ook vooral de voedzaamheid van zuivelproducten benadrukt.²

In 1950 kreeg het Crisis-Zuivelbureau een opvolger in het Nederlands Zuivelbureau. Dit bureau werd opgericht door zuivelfabrikanten in reactie op de dalende melkconsumptie in Nederland. Schoolmelk is een goed voorbeeld van hoe het melkoverschot weggewerkt werd. Ook werden er campagnes op touw gezet waarin gezondheidsideeën en -idealen duidelijk naar voren kwamen. Denk aan de 'M-Brigade', 'Met Melk Meer Mans', 'Melk is goed voor elk' en het sportieve stripfiguur Joris Driepinter. Allemaal refereren ze naar de voedzaamheid van melk. Vaak laten deze reclames gezonde en sterke kinderen zien.

De dynamieken achter, en de frames voor, de promotie van zuivel spiegelen die van andere dierlijke eiwitten zoals vlees. De evenknie van het Zuivelbureau voor de vleesindustrie was het Voorlichtingsbureau voor Vlees, Vleesconserven en Vleeswaren, dat werd opgericht in 1961. Beide bureaus werden gefinancierd door de productschappen, de overheid en de Europese Unie om de consumptie van melk en vleeswaren op te schroeven. Ook het Voorlichtingsbureau voor Vlees appelleerde aan het gezondheidsideaal. Een goed voorbeeld is een reclamecampagne van de familie

Levenslust uit 1963 die '3x daags vlees eet'. De reclame is tekenend voor de Nederlandse voedselcultuur, het spreekt de vlijtige Hollandse huisvrouw aan die voor weinig geld een voedzame maaltijd op tafel moest zetten en het appelleerde aan heersende discourses over gezonde voeding. Deze aspecten komen tot uiting in de zinssnede '(...) de kracht (...), de eiwitten, de vitaminen. Mevrouw Levenslust merkt het iedere dag weer: vlees is méér waard dan zij ervoor betaalt.' Deze campagnes waren zeker niet zonder succes: tussen 1950 en 1980 verdubbelde de vleesconsumptie van 35,4 kg per persoon per jaar tot 73,5.³ Je zou kunnen zeggen dat driemaal op een dag vlees en melk een eiwittransitie *avant la lettre* was.

De uitzonderingspositie van melkconsumptie is inderdaad historisch gegroeid. Maar het is niet iets dat ons is overkomen: het zijn bewuste beleidskeuzes geweest, gestoeld op ideeën over volksgezondheid en als reactie op een landbouwsysteem, waarvan duidelijk is dat het aan alle kanten kraakt. Over de productiezijde wordt in de beantwoording van de Kamervragen geen woord gerept. Deze loskoppeling tussen productie en consumptie is ook historisch gegroeid en dient bevraagd te worden. Hiervoor gaf ik in deze column een bescheiden aanzet. Het kabinet lijkt in ieder geval overtuigd van haar beslissing en vanaf 2024 zal havermelk frisdrank zijn. Dat klinkt vreemd, maar in 1982 adverteerde het Zuivelbureau ook al met de slogan 'Geen fris is zo fris als karnemelk is'. Zuivel als frisdrank is dus zo gek nog niet. Zo vindt de Partij voor de Dieren toch een medestander uit een onverwachte hoek.

Amber Striekwold is historicus en doet momenteel promotieonderzoek naar hoe kritieken op, en alternatieven voor, het naoorlogse industriële voedselsysteem het agri-foodlandschap mede heeft gevormd (1970-2020). Vleesconsumptie

en -productie zal de lens zijn waardoor ze deze vraag gaat beantwoorden. Ze neemt daarbij de hele keten mee: van stal, naar slachthuis tot supermarkt. Het onderzoek wordt gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Ze is in brede zin geïnteresseerd in voeding-, landbouw-, en milieugeschiedenis.

Eindnoten

1. Nederlandse Omroep Stichting, 'Belasting op haver- en rijstmelk, niet op koemelk en chocolademelk'. 30 maart 2023. <https://nos.nl/l/2469528> (29 mei 2023).
2. A.A.A. de la Bruheze en A. Knecht-van Eekelen, 'De Witte Motor' in: J.W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip en A.A. Albert de la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. 3 Landbouw, voeding* (Eindhoven en Zutphen 2000) 316.
3. Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Voedings- en genotmidelen; consumptie per Nederlander, 1899 - 2009', <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/37154/table?dl=9094E> (29 mei 2023)

**Dit is de familie Levenslust...
die 3 x daags vlees eet!**

Hier ziet U 4 van de 12 miljoen Nederlanders: moeder, Rob, Carla, vader. Een bijzonder gezin? Dat niet. Opgewekt? Dat wel. Energiek? Ja, ook dat! Die energie ligt driemaal daags op hun borden: als vleeswaren bij lunch en ontbijt, als vlees bij de warme maaltijd.

DE HOOFDSCHOTEL IS VLEES!

Vandaag, morgen, altijd zal die hoofdschotel er zijn. Waarom? Om zoveel... om de smaak, de kracht, de jus, de bouillon, de eiwitten, de vitaminen. Mevrouw Levenslust merkt het iedere dag weer: vlees is méér waard dan zij ervoor betaalt.

véél vlees... héél goed!

Publicatie van de "Bouling Voorlichting Vlees, Vleeswaren, Vleesconserven"

'Campagne 'Familie Levenslust' uit het jaarverslag van 1963.' Nationaal Archief Den Haag, Productschappen Vee, Vlees en Eieren, nummer toegang 2.25.80, inventarisnummer 2739, Voorlichtingsbureau Vlees, Vleeswaren en Vleesconserven 1962-1982.

DE WAARDE VAN DE MARKERWAARDDISCUSSIE

DE MARKERWAARDDISCUSSIE VAN 1971 TOT 1990

Michaël Koelewijn

Nadat het plan van minister Cornelis Lely (1854-1929) had geleid tot de inpoldering van de Zuiderzee en het ontstaan van een twaalfde Nederlandse provincie, was er lange tijd de verwachting dat Flevoland nog groter zou worden. Hoewel er negentien jaar lang over is gediscussieerd, is Lely's vijfde polder, de Markerwaard, uiteindelijk niet gerealiseerd. In dit artikel zal worden gekeken naar deze discussie, om de polder toch nog eens 'boven water' te halen.

INLEIDING

In 1918 wist de minister van waterstaat, Cornelis Lely, zijn plan tot de (gedeeltelijke) inpoldering van de Zuiderzee in de vorm van een wet langs de regering te krijgen, de zogenaamde wet tot de afsluiting en inpoldering van de Zuiderzee, beter bekend als de Zuiderzeewet. Het leidde tot de aanleg van vier polders: de Wieringermeer, de Noordoostpolder, Oostelijk Flevoland en Zuidelijk Flevoland. Deze laatste drie vormen tegenwoordig de provincie Flevoland. In de Nederlandse samenleving heerste (en heerst nog steeds) grote onwetendheid over de geplande aanleg van een vijfde polder: de Markerwaard. Hoewel het plan nooit is uitgevoerd, dacht in 1972 bijna een kwart van de Nederlandse bevolking dat de inpoldering al was voltooid.¹ Dit was een gevolg van het gebrek aan kennis over het Zuiderzeeproject dat heerste bij grote delen van de bevolking; van 1918 tot 1972

was er geen maatschappelijke discussie over de Zuiderzeewerken. Dit maakt de maatschappelijke discussie over de Markerwaard uniek. In dit artikel wordt de afwezigheid van die discussie besproken. Hierbij wordt ook geprobeerd om de grootte en omvang van de Zuiderzeewerken te benadrukken aangezien het ondervertegenwoordigd is in de Nederlandse (academische) geschiedschrijving.

VLIEGVELD MARKERWAARD

Het ontstaan van de Markerwaarddiscussie kwam voort uit het debat over het ontwikkelen van een tweede nationaal vliegveld. In een rapport uit 1971 werd geconcludeerd dat de druk op Schiphol het beste verlicht zou kunnen worden door een tweede nationale luchthaven te bouwen. Het rapport keek naar verschillende locaties voor deze nieuwe luchthaven, waarbij een voorkeur bestond voor de

Markerwaard. Tegelijkertijd had de regering in 1967 prioriteit gegeven aan de inrichting van Zuidelijk Flevoland, waardoor ze in 1972 nog geen officieel standpunt had ingenomen over de voortzetting van de plannen voor de Markerwaard. Wel werd in hetzelfde jaar de Dienst der Zuiderzeewerken (ZZW) gevraagd om een rapport op te stellen met verschillende ideeën over de inrichting van de Markerwaard.²

Al snel na de publicatie van het rapport uit 1971, ontstonden meerdere actiegroepen in Noord-Holland, waaronder de werkgroep 'Vliegveld Markerwaard' en de stichting 'Markerwaard van de Kaart'. Deze groepen waren allebei actief om de komst van een Markerwaard tegen te gaan, en om zo ook de komst van een vliegveld in de regio te voorkomen. Als reactie op het overheidsrapport uit 1971 kwam de werkgroep al snel met een eigen rapport. Hierin werd gesteld dat er meer onderzoek moest worden gedaan naar de wensen van de bevolking en dat de inpoldering op zichzelf een aanvechtbare zaak is.³ Onder de tegenstanders bevonden zich verschillende gemeenten die grensden aan het Markermeer. Zo schreef de gemeente Monnickendam een brief aan de ministerraad om de volledige inpoldering te stoppen.

In 1972 publiceerde de ZZW *Nota nr.276 Beschouwingen over de Markerwaard*. Hierin werd gewezen op de noodzaak tot droogmaking en het belang om op korte termijn te beginnen. Ook werden er zes verschillende uitvoeringsgradaties uitgelicht. Zo was er een minimalistische variant, waarbij alleen dijken voor een goede waterhuishouding zouden worden gebouwd, maar ook een extreme mogelijkheid, waarbij het Markermeer bijna volledig zou worden ingepolderd. De kosten voor de plannen varieerden tussen de 450 en 795 miljoen gulden.

De *Nota* werd in het voorjaar van 1973 ter inzage gelegd bij alle provincies en gemeenten die grensden aan

de geplande polder. Historicus Dirk Jan Wolfram stelt dat Rijkswaterstaat dit deed om te laten zien dat er genoeg lokale steun voor de plannen was. Mocht dit het geval zijn geweest, dan was de reactie niet zoals gehoopt.⁴ Zo ontstond er rond een informatiebijeenkomst in Utrecht veel media-aandacht, toen een bekende planoloog niet alleen de ZZW-nota 'een onvoldragen geesteskind' noemde. Ook stelde hij dat de inpoldering geen duidelijke doelstelling had die 'het vervullen van provinciale en lokale verlangens' zou overstijgen en dus niet van nationaal belang was. Het doel om te Randstand te ontlasten, één van de argumenten voor het droogleggen van de polder, was volgens de planoloog enkel een lokaal belang.⁵

Uiteindelijke leverde de inzageperiode 101 brieven en 149 bezwaarschriften op. De meest opvallende van deze bezwaarschriften was die van de Vereniging tot Behoud van het IJsselmeer (VBIJ), waar 5.167 individuele handtekeningen onder werden gezet. De VBIJ was opgericht in 1972 onder de naam Vereniging tot *Beheer van het IJsselmeer* en was een voortzetting van de eerdergenoemde Stichting Markerwaard van de Kaart en de Werkgroep Vliegveld Markerwaard. De VBIJ werd al snel de belangrijkste tegenstander van de Markerwaard. Eén van de eerste grote pleitbrieven die ze schreven, was het zogenoemde 'Plan Waterlely', die als een alternatief op de ZZW-nota werd gepresenteerd. In de brief werd gesteld dat de aandacht moest liggen op het oplossen van het ruimtegebruik op het 'oude land' en niet het verschuiven van deze problemen naar het 'nieuwe land'. Dit zou vooral gerealiseerd moeten worden door middel van stadsvernieuwing en een betere verspreiding van de ruimtedruk over Nederland door het verbeteren van het openbaar vervoer. Zo opperden ze dat er een spoorverbinding over de Afsluitdijk moest komen.⁶

DE WEG NAAR DE PLANOLOGISCHE KERNBESLISSING

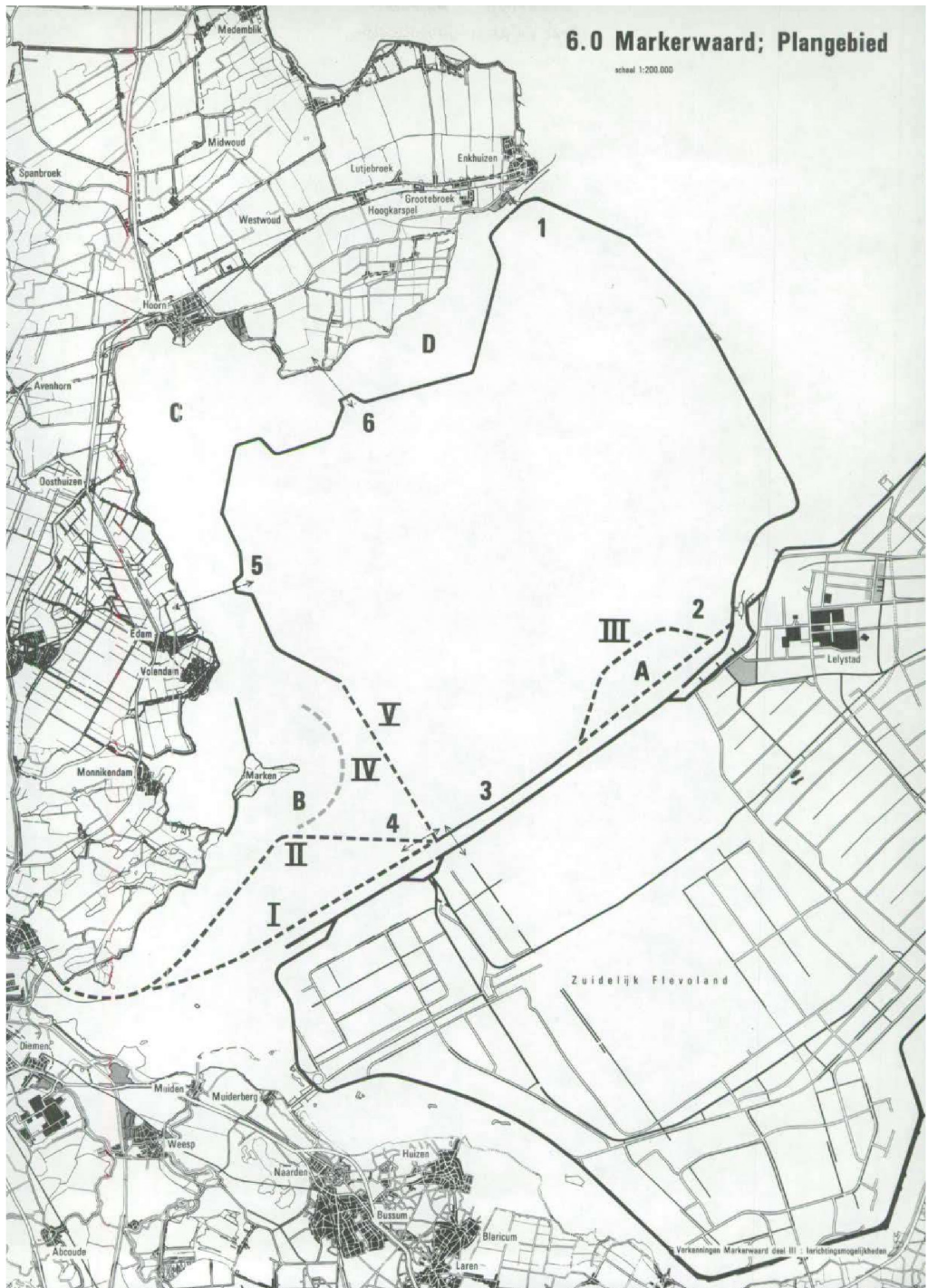
Mede door de groeiende publieke discussie rondom de Markerwaard, besloot de regering in juli 1974 dat de Markerwaard het onderwerp zou worden van een 'Planologische Kernbeslissing' (PKB). Dit betekende dat de regering een beleidsvoornemen voor de Markerwaard aannam, waarna er uitgebreide informatie en inspraakronden zouden plaatsvinden. Deze procedure zou worden afgesloten met een advies van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening (RARO). Toch was het niet enkel de maatschappelijke discussie rond de noodzaak van de Markerwaard die leidde tot deze keuze. Een belangrijke kwestie die ook speelde, betrof de financiële haalbaarheid van de polder en de vraag of de investering terugverdiend kon worden. Door de Markerwaard door de PKB-procedure te laten gaan, werd een besluit over de kwestie naar de toekomst verschoven.

Voordat we gaan kijken naar de PKB-procedure, is het belangrijk om kort de argumenten van beide kanten op een rij te zetten. De voorstanders wezen erop dat het aanleggen van de polder meer grondoppervlak zou opleveren, waarmee de Randstad kon worden verlicht. Daarnaast was het volgens hen de perfecte plek voor een tweede nationale luchthaven en zou de inpoldering door de nog steeds geldende Zuiderzeewet uit 1918 zelfs wettelijk verplicht zijn. Hierbij is het echter van belang te vermelden dat nergens in de wet werd gesproken over welke gedeeltes van de Zuiderzee ingepolderd zouden worden. Tegenstanders van de inpoldering wezen op het verlies van de natuur die in het Markermeer te vinden waren en de belangen van de visserij. Het grootste argument tegen de inpoldering was echter de onduidelijkheden omtrent het doel van de Markerwaard. Het zou namelijk de bestaande ruimteproblemen niet oplossen, maar alleen de problemen (tijdelijk) verplaatsen.

De keuze voor de PKB-procedure koelde de Markerwaard-discussie in dergelijke mate af, dat toen de Rijksdienst van de IJsselmeerpolders (RIJP) in 1975 een nieuw rapport uitbracht over de Markerwaard, het nauwelijks in de media voorbijkwam. Dit rapport behandelde vier verschillende extremen voor de inrichting van hetzelfde dijkentraject. Het doel van het rapport was om te laten zien welke verschillende inrichtingsmogelijkheden er waren voor de Markerwaard.⁷ De VBIJ bleef ook actief in deze periode, met onder meer de organisatie van twee grote protesten en de productie van een film tegen de inpoldering.

DE PLANOLOGISCHE KERNBESLISSING

In 1979 besloot de overheid dat Schiphol en verschillende kleinere vliegvelden toestemming zouden krijgen voor uitbreiding. Dit betekende dat de noodzaak voor de Markerwaard als locatie van een nieuwe luchthaven plotseling verdween.⁸ Dit zorgde ervoor dat de regering de kwestie van een tweede nationale vliegveld en de komst van de Markerwaard van elkaar kon scheiden. Het kabinet kreeg hiermee eindelijk de vrijheid om een besluitvoornemen alleen rond de Markerwaard te kunnen opstellen. In juni 1980 nam het kabinet-Van Agt I zich dan ook voor om de Markerwaard in te polderen. De belangrijkste argumenten hiervoor waren de bevolkingsdichtheid, verstedelijking en de verwachte bevolkingsgroei in Nederland, waardoor extra grond zeer nuttig zou zijn. Hierbij werd specifiek verwezen naar de hervestiging van landbouwbedrijven die in de knel kwamen op het oude land. Dit leidde al meteen tot kritiek van de partijen in de Tweede Kamer. Zelfs regeringspartij CDA had kritiek op het feit dat het kabinet verder onderzoek niet eerst afwachtte. Hiernaast waren zowel D66 als de PvdA tegen, waarbij de PvdA erop wees dat de noodzaak van de polder nog niet was aangetoond. De VBIJ sloot zich aan bij de kritiek van de PvdA en be-

Het dijktracé volgens het rapport 'Verkenningen' van het RIJP. Uit: Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en Dienst der Zuiderzeewerken, Verkenningen Markerwaard (Lelystad 1975) 63.

noemde ook dat de regering geen goed onderzoek had gedaan naar alternatieven, voordat zij met de principe-uitspraak was gekomen.⁹

Ondanks deze kritiek kwam de regering in september 1980 met het voorstel dat de basis zou vormen voor de PKB-procedure naar buiten. De polder zou 41.000 ha (400 km²) groot worden en bijna exact hetzelfde dijktraject als het RIJP-plan uit 1975 volgen (zie afbeelding 1). Voor de inrichting zou de helft een agrarisch doeleind krijgen, terwijl de rest bestemd was voor bebouwing, bossen of recreatie. In dit deel was ook ruimte gereserveerd voor speciale doeleinden, zoals militaire terreinen, een energiecentrale of een vliegveld. In het beleidsvoorstel was geen specifieke inrichting van de polder opgenomen en werd alleen op de gewenste indeling gewezen.¹⁰

Na het aanbieden van het beleidsvoornemen, begon de PKB-procedure. Deze procedure bestond uit twee delen: het advies van de RARO en een inspraakperiode van acht maanden. De regering ontving tijdens deze inspraakperiode 664 reacties op het beleidsvoornemen, waarvan er meer dan 400 afkomstig waren van individuele burgers. De andere reacties kwamen van organisaties. Ook werden er handtekeningenacties georganiseerd, waarbij de VBIJ 12.390 individuele handtekeningen tegen de polder verzamelde. Een groep genaamd 'Belangengroep Inpoldering Markerwaard' verzamelde 2.496 handtekeningen voor de inpoldering. Samen met reacties opgesteld in groepsverband, leidde dit ertoe dat ruim 20.000 mensen van zich hadden laten horen.¹¹ Dit was een hogere betrokkenheid dan de andere PKB-procedures die in die periode plaatsvonden en laat de maatschappelijke betrokkenheid bij de Markerwaard-kwestie goed zien.¹² De uiteindelijke uitkomst van de inspraak was dat 51,1 procent van de 664 reacties tegen de inpoldering waren, 33,6 procent voor de inpoldering waren en 15,2 pro-

cent geen duidelijke voorkeur had. Wanneer er rekening wordt gehouden met de hoeveelheid insprekers, is het zo dat van de 20.000 insprekers 84,2 procent tegen was, terwijl maar 14,7 procent voor de inpoldering was.¹³

In april 1982 bracht de RARO zijn advies uit. Bij een hoofdelijke stemming, waarbij 24 van de 45 leden hun stem uitbrachten, ontstonden uiteindelijk drie stromingen: inpolderen, uitstellen of niet inpolderen.¹⁴ De dertien leden die voor inpoldering hadden gestemd, beargumenteerden dat het cruciaal was om extra grondgebied te verkrijgen, zodat Nederland leefbaar bleef. De negen leden die voor uitstel, waren hadden hier twee redenen voor. Vijf ervan bekritiseerden het ontbreken van essentiële informatie. Hierbij doelden ze vooral op data over de inrichting van de polder en een mogelijke visie op de Markerruimte; eenzelfde argument dat vaak genoemd werd door de insprekers. De vier andere leden vonden dat het besluit over de Markerwaard iets voor toekomstige generaties was. De twee leden die helemaal tegen de inpoldering waren, benadrukten de kritiek op het ontbreken van informatie rond de Markerwaard; specifiek het gebrek aan een scenario waarin er helemaal geen inpoldering zou plaatsvinden. Zij concludeerden dat aan de hand van de huidige informatie de Markerwaard niet wenselijk was, maar er wel snel duidelijkheid over de kwestie moest komen.¹⁵ Zoals de RARO zelf evalueerde over zijn advies: 'Wellicht is de Regering niet gebaat bij zo'n verdeeld advies'.¹⁶

DE POLITIEK AAN ZET

De PKB-procedure viel samen met de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Hierdoor werd de Markerwaard ook een verkiezingsonderwerp. Deze politisering werd duidelijk in de verkiezingsprogramma's. Waar in 1977 enkel de D66 en PvdA, samen met enkele linkse partijen, tegen de inpoldering waren, was in 1981

het overgrote deel van de partijen tegen de komst van de Markerwaard. Enkel de RPF was duidelijk voor. De VVD en het CDA (die Van Agt-I vormden) namen als enige partijen geen standpunt in, in afwachting van de PKB-procedure. Na de verkiezingen kwam het kabinet-Van Agt II tot stand, waaraan het CDA, D66 en de PvdA deelnamen. Het leidde ertoe dat het officiële regeringstandpunt ten aanzien van de Markerwaard werd aangepast. Het kabinet gaf aan dat het niet overtuigd was van de wenselijkheid tot inpoldering en zou wachten met een definitieve beslissing tot de voltooiing van de PKB-procedure. Nog belangrijker was dat de regering ook begon aan een voorstel voor het beheer van het Markermeer als open water; iets waar de tegenstanders van de Markerwaard al vroeg in de discussie om hadden gevraagd. Het kabinet Van Agt-II viel echter snel, vooral vanwege wantrouwen tussen de PvdA en het CDA, waardoor er in september 1982 al nieuwe verkiezingen plaatsvonden. Hieruit ontstond het kabinet-Lubbers I, dat meteen kon beginnen aan de uitdaging van het RARO-advies.¹⁷

DE MARKERWAARDDISCUSSIE IN ACTIE

Vergelijkbaar met de acties van de VBIJ in 1977, werden er in 1983 en 1984 opnieuw zeilende demonstraties georganiseerd. De demonstratie van 1984, waaraan 180 schepen meededen, kreeg ook aandacht in meerdere landelijke kranten.¹⁸ Hetzelfde kan niet worden gezegd over de eerste pro-Markerwaard demonstraties. In krantenbank *Delpher* zijn tijdens dit onderzoek dan ook geen verwijzingen gevonden naar pro-Markerwaard-demonstraties. Hieruit valt op te maken dat de pro-Markerwaard-manifestaties niet alleen laat op gang kwamen, maar ook minder aandacht kregen van de landelijke media in vergelijking met de acties tegen de inpoldering. Dit is een interessant gegeven, aangezien in de jaren 1983-1984 de Markerwaard-discussie juist het hevigst werd gevoerd in de kranten. Gedurende deze twee jaar werden er vele opiniestukken voor en tegen de Markerwaard geschreven, waarop ook regelmatig werd gereageerd.¹⁹

Tegelijkertijd was er binnen de politiek een belangrijke verschuiving te zien. Onder Lubbers kwam er een grote

**"ALS HET RIJK GEEN GELD HEEFT, DAN HEEFT
HET BEDRIJFSLEVEN DAT WEL"**

focus op werkgelegenheid en beperking van de financiële lasten van de overheid.²⁰ Wat betreft de financiële lasten van de Markerwaard stonden de voor- en tegenstanders recht tegenover elkaar. In september 1983 werd bijvoorbeeld door een tweetal economen, in opdracht van de VBIJ, een analyse gemaakt waarin werd voorspeld dat de overheid één tot twee miljard 'verlies' zou lijden op de aanleg van de Markerwaard.²¹ Een nieuwe kostenpost die werd meegerekend was het compenseren van schade die in Noord-Holland zou ontstaan vanwege verzakking. In een onderzoekverslag uit 1983 voorspelde de RIJP dat de maatregelen hiertegen alleen al 160 miljoen gulden zouden kosten.²² De claim van de VBIJ dat de overheid 'verlies' zou leiden, werd vier maanden later al door RIJP tegengesproken. In hun eigen onderzoek konden de investeringen in 30 jaar worden terugverdiend. Er werd hierin ook specifiek gewezen op de 40.000 manjaar werkgelegenheid en de 2.500 permanente arbeidsplekken die zouden worden gecreëerd.²³

IS HET LAND HET WAARD?

In mei 1985 kwam het kabinet-Lubbes I met een besluit over de Markerwaard. Het kabinet stelde dat 'ons land op den duur meer gebaat is bij een nieuw stuk land met verschillende functies en grote randmeren dan bij het handhaven van het gehele Markermeer als grootschalig binnenwater.'²⁴ Het besluit verbond wel drie voorwaarden aan de inpoldering: voldoende maatschappelijke vraag, multifunctionaliteit en verantwoorde financiering. Het eerste punt zou problematisch blijken, aangezien uit een onderzoek uit 1985 was gebleken dat 57 procent van de Nederlanders tegen de aanleg van de Markerwaard was, iets dat in het besluit werd erkend. Er waren echter nog voorstanders van de Markerwaard, waarvan een deel de private sector zag als oplossing voor het financiële probleem.

De eerste particuliere initiatieven om de Markerwaard in te polderen stamden uit 1972, maar kwamen pas vanaf 1984 echt op gang. Zo was er een initiatief dat bestond uit een groep ondernemers uit Flevoland, die wilden dat de Markerwaard als een onderneming werd gezien, waarbij de regering één van de aandeelhouders kon zijn. Hiermee zou het tekort aan overheidsfinanciën de inpoldering niet in de weg staan. Of, zoals de groep het zelf verwoordde: 'Als het rijk geen geld heeft, dan heeft het bedrijfsleven dat wel'.²⁵ Het plan dat hierbij werd, aangehouden was nog altijd dezelfde polder van 41.000 ha uit 1975 met een hoofdzakelijke agrarische focus. In 1985 verenigde deze ondernemers zich in de Stichting Initiatiefgroep Markerwaard (IGM).

Op het plan van de IGM kwam al snel kritiek, die met name bestond uit drie punten. Hoe kan dit project, dat de overheid niet rendabel acht, wel rendabel zijn voor particuliere beleggers? Willen we in tijden van landbouwoverschotten binnen de Europese Gemeenschap (EG) wel meer landbouwgrond? En is het wel slim om zo'n groot project privaat te financieren? De IGM, die beseftte dat de publieke opinie niet aan zijn kant stond, verspreidde in 1985 advertenties waarin het opriep om de Markerwaard te voltooiën als laatste stap in het plan-Lely. Ook werd de oprichting van de Vereniging van Vrienden van de Markerwaard (VVM) aangekondigd, een vereniging die zich ging inzetten voor de komst van een Markerwaard. Ondanks het groeiende aantal organisaties die voorstander waren van de Markerwaard, was al snel duidelijk dat de regering niet zou doorgaan met de inpoldering. De financiële kwesties lagen hier aan ten grondslag. In september 1986 besloot het kabinet niet over te gaan tot inpoldering in verband met een onderzoek waaruit bleek dat de regering met het huidige plan 1,7 miljard gulden zou moeten bijdragen. Hierbij werd wel specifiek genoemd dat de regering vasthield

aan hun besluit uit 1985 en dat zodra de verantwoorde financiering was gevonden, de inpoldering kon doorgaan.

DROOGMAKERIJ WESTELIJKE FLEVOLAND

Na deze uitspraak van de regering kwam de IGM met een nieuw plan: de Droogmakerij Westelijk Flevoland. Dit plan was opgesteld door een stuurgroep (met dezelfde naam, afgekort DWF) bestaand uit vertegenwoordigers van het IGM, verschillende landbouworganisaties en de provincie Flevoland. Volgens het nieuwe plan zou er een kleine polder komen met een oppervlakte van 23.000 ha, terwijl voor de rest van het Markermeer (47.000 ha) een plan zou moeten worden opgesteld waarin het beheerd zou worden als open water.²⁶ Dit was een slimme zet, aangezien hiermee werd gereageerd op de kritiek van de VBIJ dat een beheerplan van het Markermeer als open water miste. Tegelijkertijd werd er ook gereageerd op de kritiek rondom de overproductie van de landbouw; de nieuwe polder behield in het nieuwe plan wel zijn nadruk op agrarische doeleinden, maar zou nu vooral worden gebruikt voor bloembollentelers en pootaardappelentelers. Van deze producten was immers geen overschot in de EG en volgens onderzoek van de IGM was er een grote behoefte aan dat soort landbouwgrond. De droogmakerij zou ongeveer 800 miljoen gulden kosten, compleet gefinancierd via particuliere investeringen. Volgens de berekeningen zou de complete polder maximaal 1,5 miljard gulden opleveren.²⁷ De DWF leek te hebben geleerd van de voorgaande plannen rondom de Markerwaard en had een plan opgesteld met een duidelijk doel, dat ook rendabel zou zijn.

De minister van Verkeer en Waterstaat was enthousiast over dit plan en gaf een oud-minister de opdracht de financiële claim van de DWF te onderzoeken. Het leidde al snel tot een reactie van 21 organisaties die tegen de inpoldering waren. Hierbij werd gewezen op dezelfde

punten als voorheen: inpoldering schaadt het milieu, is gevaarlijk voor de drinkwatervoorziening en is financieel gezien riskant. Met betrekking tot de nieuwe inrichting van de polder, waren de organisaties kort van stof: deze was onnodig.²⁸ Eenzelfde twijfel was er ook bij andere ministeries die zich zorgen maakten over onvoorziene kosten, de werkelijke vraag naar de landbouwgrond en de risico's van het project.²⁹ Toch kwam het rapport, opgesteld door de oud-minister, op een aantal kleine wijzigingen na met een positief oordeel rondom de droogmakerij en concludeerde dat private financiering zeker mogelijk was.³⁰

Ondanks het positieve oordeel is de polder er nooit gekomen. In 1989 werden er Tweede Kamerverkiezingen gehouden in Nederland. Hoewel de Markerwaard niet meer zo hoog op de politieke agenda stond als in 1981, hadden de meeste partijen het wel opgenomen in hun verkiezingsprogramma. De regeringspartij CDA was voor, terwijl de VVD zich stilhield over de kwestie. Alle andere partijen, op de RPF na, waren tegen de inpoldering.³¹ Uiteindelijk zouden het CDA en de PvdA het nieuwe kabinet Lubbers-III vormen. In het jaar daarop, in november 1990, kwam de RARO met een advies over de droogmakerij, dat nog aangevraagd was door het voorgaande kabinet:

Het advies van de raad is zeer terughoudend. (...) De Raad is van mening dat het de voorkeur verdient om pas tot aanleg van een polder in het Markermeergebied over te gaan wanneer de daadwerkelijke behoefte aan nieuwe land met het oog op functies, die een Markerwaardpolder kan vervullen, is gebleken en de geesten rijp zijn voor realisatie daarvan.³²

Een dag na het uitbrengen van dit advies trok de regering officieel het principebesluit tot inpoldering uit 1985 in. Het zou een beheerplan voor het IJsselmeer en het Markermeer opstellen gebaseerd op diens status als open water.³³ De Markerwaard was hiermee van de baan en de PvdA, die al sinds 1977 tegen was, had haar doel behaald. De VBIJ kon ook na achttien jaar van actievoeren opgelucht ademen. Ze bleven echter niet stilzitten en bleven hun oproep voor goed beheer van het Markermeer en het IJsselmeer doorzetten. Het is een strijd die zij tegenwoordig, 51 jaar na de oprichting, nog steeds strijden. Alhoewel nu onder een verkorte naam: de IJsselmeervereniging.³⁴

HET EINDE VAN DE POLDER

Het zou officieel nog tot 2004 duren totdat de regering officieel geen ruimte in het Markermeer reserveerde voor een Markerwaard. Desondanks kwam de Markerwaarddiscussie in praktijk pas in 1990 tot een einde, mede doordat toen de PKB-procedure officieel was afgerond. In de verkiezingen van 1994 en 1998 kwam de Markerwaard al niet meer ter sprake.³⁵ Ook de VVM en IGM leken het einde van de discussie te erkennen in de jaarvergadering van de VVM in 1991: 'Toen is besloten om de V.V.M. – en I.G.M. – activiteiten op een zacht pitje te zetten. Niet trekken aan een dood paard en niet streven naar publiciteit.'³⁶ Het is interessant om te zien dat de meest actieve periode van de discussie rondom de Markerwaard gevoerd werd in de laatste zeven jaar. Hierbinnen domineerden steeds dezelfde tegenargumenten over milieu en ruimtelijke ordening, maar ook de hoge financiële lasten en het missen van een maatschappelijke noodzaak. Ondanks dat verschillende pro-Markerwaard acties op gang kwamen, sloegen deze niet aan zoals de acties van de VBIJ dit wel deden. De focus op het creëren van werkgelegenheid leek niet samen te kunnen gaan met de

torenhoge kosten, in een periode waarin het kabinet extra op de vermindering van de lasten lette. Na negentien jaar kwam de Markerwaarddiscussie ten einde.

Dat de plannen voor de Markerwaard tegenwoordig zijn weggestopt in de archiefkast, betekent niet dat het idee van een nieuwe polder uit het geheugen is verdwenen. Mede door de woningcrisis kwam in de afgelopen jaren toch de Markerwaard weer als een idee op tafel.³⁷ Om dit te realiseren zouden wel nieuwe plannen moeten worden gemaakt, aangezien er sinds juli 2020 al 12,5 vierkante kilometer land is 'herwonnen' op het water voor de Markerwadden. Deze natuurarchipel gaat uiteindelijk 10.000 ha beslaan, wat een kwart is van de geplande 41.000 ha van de Markerwaard. En hoewel de RIJP en ZZW ten tijde van de Markerwaard-discussie moeilijk overweg leken te kunnen met de vraag wat het concrete nut was van de polders, had de directeur van Natuurmonumenten in 2017 meteen een antwoord op dezelfde vraag over het archipel: 'dat de kroeskoppelikaan hier straks zit.'³⁸ Hoe de tijden veranderen.

Michaël Koelewijn studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden waar hij in 2022 is afgestudeerd. Dit artikel is gebaseerd op een essay dat hij heeft geschreven toen hij stage liep bij Batavialand in Lelystad.

Eindnoten

1. J. van der Zwaag, *Markerwaard/Markermeer: witboek IJsselmeer* (Amsterdam 1980) 11.
2. H. Goverde, *Macht over de Markerruimte* (Nijmegen 1987) 177; D.J. Wolffram, *70 jaar ingenieurskunst: Dienst der Zuiderzeewerken 1919-1989* (Lelystad 1997) 287.
3. Het rapport stelde ook dat de keuze voor Markerwaard als vestigingsplaats slecht onderbouwd was en dat het de vraag was of de tweede nationale luchthaven gewenst was. Zie het rapport 'Nota inzake vestiging van een eventuele tweede nationale luchthaven in een toekomstige Markerwaard' of Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 173.
4. Wolffram, *Dienst der Zuiderzeewerken*, 291.
5. Wolffram, *Dienst der Zuiderzeewerken*, 292; E. Hakkenes, *Polderkoorts: hoe de Zuiderzee verdween* (Meppel 2017) 354-355; 'Stuk mist een deugdelijke grondslag: Planoloog heeft veel kritiek op nota over 'Markerwaard'' *Trouw* (17-02-1973); 'Planoloog op symposium in Utrecht: Friesland de dupe bij inpoldering van Markerwaard', *Leeuwarder courant* (17-02-1973); 'Lammers nodigt prof. uit voor een rondleiding', *Het Parool* (19-02-1973)
6. Hakkenes, *Polderkoorts*, 356; Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 245-246.
7. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en Dienst der Zuiderzeewerken, *Verkenningen Markerwaard* (Lelystad 1975).
8. Wolffram, *Dienst der Zuiderzeewerken*, 294; S. Teule, *The struggle for the Markerwaard* (Utrecht 2020) 69.
9. Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 264-265; 'Kamerfacties niet zo blij met inpoldering Markerwaard', *Leeuwarder Courant* (21-06-1980); 'Voorzitter Behoud IJsselmeer: regering heeft te weinig argumenten voor Markerwaard', *Trouw* (23-06-1980).
10. Teule, *The struggle for the Markerwaard*, 69; Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 263-265; Tweede Kamer 16/320 1-2, Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Minister van Verkeer en Waterstaat, 'Nota De ontwikkeling van het Markerwaardgebied', 1979-1980, 5 september 1980.
11. Teule, *The struggle for the Markerwaard*, 74; Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 267; 'Breed front tegen Markerwaard', *Trouw* (09-11-1981).
12. A.M.C. van Dissel, *59 jaar eigengereide doeners in Flevoland: Noordoostpolder en Wieringermeer: Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930-1989* (Zutphen 1991) 263.
13. Getallen uit: Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 267-268.
14. Alhoewel het onduidelijk is waarom de 21 leden hun stem niet uitbrachten dacht Goverde dat het waarschijnlijk kwam doordat deze leden niet voor of tegen de Markerwaard waren en daarom zich van het stemmen onthielden. Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 289.
15. Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 287-288; Wolffram, *Dienst der Zuiderzeewerken*, 296; Teule, *The struggle for the Markerwaard*, 77; 'Krappe meerderheid adviesraad voor inpolderen Markerwaard', *Leeuwarder courant* (29-04-1982); 'Adviesraad kiest voor Markermeerpolder', *NRC Handelsblad* (29-04-1982).
16. Gequote uit: Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 288.
17. I. Lipschits (red.), *Verkiezingsprogramma's: Bijeengebracht en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits* (The Hague, 1977); I. Lipschits (red.), *Verkiezingsprogramma's 1981: bijeengebracht en van een register voorzien door prof. Dr. I. Lipschits* (The Hague, 1981); Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 295.
18. 'Visseren en zeilers tonen op IJsselmeer tanden', *Trouw* (28-04-1984); C. Brendel, 'Alle zeilen bij tegen polder Markerwaard', *Het Parool* (30-04-1984); 'Zeiland protest tegen inpolderen', *NRC Handelsblad* (30-04-1984).
19. Zie bijvoorbeeld: J. Slomp, 'Markerwaard is meer dan de moeite waard', *Trouw* (12-11-1983). met de reacties: M. de Carpentier, 'Markerwaard', *Trouw* (17-11-1983); M. Menschaar, 'Markerwaard (2)', *Trouw* (22-11-1983).
- En Hans Smit, 'Markerwaard kost hoe dan ook geld', *Trouw* (04-02-1984). met de reacties: B.S. van der Weide, 'Markerwaard', *Trouw* (08-02-1984); Aad van Diepen, 'Markerwaard', *Trouw* (13-02-1984); K. Heijboer, 'Markerwaard (2)', *Trouw* (15-02-1984).
20. Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 321-322.
21. 'Miljard tekort bij inpoldering Markerwaard', *NRC Handelsblad* (02-09-1983).
22. Rijkswaterstaat, Directie Zuiderzeewerken en Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, *Geohydrologische aspecten bij de aanleg van de markerwaard* (Den Haag 1983) 35.
23. Met één manjaar wordt het werk bedoeld te één mens in één jaar kan verrichten. De Markerwaard zal dus voor 40 000 mensen één jaar werk opleveren of voor één mens 40 000 jaar werk geven.
24. 'Rijk kan kosten Markerwaard terugverdienen', *NRC Handelsblad* (19-01-1984).
24. Gequote uit: Goverde, *Macht over de Markerruimte*, 343.
25. 'Als het rijk geen geld heeft, wij wel': ondernemers zien brood in inpoldering Markerwaard', *Leeuwarder courant* (27-03-1984).
26. Erfgoedpark Batavialand, *Archief M. Spierings* (857) [hierna afgekort als: *Archief M. Spierings*], doos 6, Persbericht provincie Flevoland 17 november 1987. & 'Markerwaard deels droog': bedrijven en provincie lanceren nieuw plan voor kleine polder', *Het Parool* (18-11-1987).
27. *Archief M. Spierings*, doos 6, Rapportage marktonderzoek droogmakerij in Westelijk Flevoland, 1988.: idem., Persbericht provincie Flevoland 17 november 1987. De kosten van de droogmakerij stegen al snel naar 850 miljoen gulden: idem., flyer over de Droogmakerij Westelijk Flevoland: 'Uniek eiland in 't hart van Nederland', 1988.
28. 'Markerwaard is ook klein te duur: milieugroepen kraken nieuw plan', *Het Parool* (03-11-1988).
29. 'Ministeries zetten vraagtekens bij Markerwaard', *Het Parool* (11-02-1989).
30. 'Inpolderen deel Markermeer kan door private financiering', *NRC Handelsblad* (17-03-1989).
31. Lipschits, Isaac (red.), *Verkiezingsprogramma's 1989: bijeengebracht en van een register voorzien door prof. Dr. I. Lipschits* (Amsterdam, 1989).
32. Tweede Kamer 16/320 18, Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Minister van Verkeer en Waterstaat, 'Nota De ontwikkeling van het Markerwaardgebied', 1990-1991, 2 november 1980, 2.
33. 'Kabinet ziet af van inpoldering Markermeer', *Trouw* (03-11-1990); 'Markermeer wordt niet ingepolderd: Maji volgt advies Raad Waterstaat', *Het Parool* (03-11-1990).
34. Zie ook hun site op: <https://ijsselmeervereniging.nl/>
35. L., Isaac (red.), *Verkiezingsprogramma's 1994: bijeengebracht door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen en van een register voorzien door prof. Dr. I. Lipschits* (Meppel 1994); Lipschits, Isaac (red.), *Verkiezingsprogramma's 1998: bijeengebracht door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en van een register voorzien door prof. Dr. I. Lipschits* (Meppel 1998).
36. Erfgoedpark Batavialand, Archief R. de Wit (148), inv. nr. 6, Verslag 7e jaarvergadering Vereniging Vrienden van de Markerwaard, 2 november 1991.
37. Henk Licher, 'Opinie: 'Droogleggen deel Markermeer nodig voor oplossen woningtekort', *Het Parool* (13-09-2021) van: <http://www.parool.nl> geraadpleegd op 14-12-2021; Edwin Timmer, 'Op zoek naar ruimte: Markerwaard, 40.000 hectare vruchtbare grond voor het grijpen', *De Telegraaf* (23-08-2020) van: <https://www.telegraaf.nl> geraadpleegd op 14-12-2021.
38. Hakkenes, *Polderkoorts*, 367.

Koninklijk Nederlands
Historisch Genootschap

WORD GRATIS LID VAN Jong KNHGG

De jongerentak van de
beroepsvereniging voor historici

Tot aan 2025 een gratis **studenten**lidmaatschap!

Wees er snel bij!

Daarna kost een lidmaatschap slechts €20 per jaar

Aanmelden?
knhg.nl/studentlidmaatschap

jongknhg@gmail.com

[JongKNHG](https://www.instagram.com/JongKNHG)

[Jong-knhg](https://www.linkedin.com/company/Jong-knhg)

[knhg.nl](https://www.knhg.nl)

[jong_KNHG](https://twitter.com/jong_KNHG)

ONZICHTBARE ARBEID KOMT AAN HET LICHT: EEN INTERVIEW MET PROMOVENDUS SILKE BAAS OVER GENDERONGELIJKHEID IN DE MEDISCHE SECTOR

Marit de Wit

Van rennend artsen interviewen in ziekenhuisgangen tot stapels bronnen door nemen in het archief: promovendus Silke Baas is van vele markten thuis. Aan de mooie Drift, de gracht waar de binnenstadcampus van de Universiteit Utrecht zich bevindt, vertelde ze over haar weg naar het promovendusschap en haar onderzoek naar vrouwen in de medische sector en genderongelijkheid in het verleden en het heden.

BEGIN VAN HET AVONTUUR

Tijdens haar onderzoeksmaster Social Sciences in Amsterdam begon haar interesse voor gender in de medische sector in Nederland. 'Ik heb twee jaar lang onderzoek gedaan op de genderpoli in het VU in Amsterdam. Daar heb ik onderzoek gedaan naar hoe artsen omgingen met de implementatie van nieuwe fertiliteitspreservatietechnieken.' Dit onderzoek ging ook over hoe artsen vandaag de dag omgaan met het vroeger verplicht sterilise-

ren van transgender personen; een maatregel die pas in 2014 werd aangepast. Buiten het onderzoeksonderwerp viel haar op hoe ongelijk de beroepsverdeling was op de genderpoli: 'Veel bestuurslagen waren helemaal mannelijk, terwijl eigenlijk het grootste deel van de artsen op de vloer van de genderpoli vrouwen waren. Dat was opvallend, maar daar kon ik toen niet veel mee.' Deze observatie zou uiteindelijk een belangrijk onderdeel worden van het promotietraject waar ze inmiddels een jaar mee bezig is.

Snel na Baas' afstuderen, kwam er een positie voorbij die haar op het lijf geschreven stond, hoewel ze enigszins twijfelde of ze kans zou maken. Het project is namelijk een historisch onderzoek naar de ontwikkeling van beroepssegregatie in de medische sector in Nederland tijdens de twintigste eeuw. 'Ik dacht: ik voldoe niet helemaal aan het profiel. Ik ben geen econoom of historica, maar het onderwerp sloot natuurlijk heel mooi aan

en had mijn interesse al, dus ik ging toch even schrijven.' Het project is onderdeel van SCOOP, dat staat voor Sustainable Cooperation. Het is een samenwerking tussen verschillende Nederlandse universiteiten die interdisciplinaire promotieplaatsen aanbieden. Ze had een goed gesprek met Elise van Nederveen Meerkerk en Corinne Boter, beiden historici op het gebied van arbeidsverhoudingen aan de UU. 'Dezelfde dag was ik aangenomen, dus het was echt een wervelwind.'

GESCHIEDENIS HERSCHRIJVEN

Hoe was het om te beginnen aan een historisch onderzoek als socioloog? 'Ik denk dat er veel overlap is tussen sociologie en geschiedenis. In beide disciplines ben je heel sterk bezig met het begrijpen van de sociale context.' Hoewel er volgens haar meer aandacht mag komen voor geschiedenis in de sociale wetenschappen, was ze zeker al bekend met onderzoek vanuit een historisch perspectief. 'Je moet vaak toch tientallen jaren terug, vooral als je naar structurele ongelijkheid kijkt.' Het bronnenonderzoek verschilde echter wel veel van de interviews die ze afnam voor eerder onderzoek. 'Toen ik hier kwam, dacht ik wel even: ik ga historisch onderzoek doen, maar ik heb geen idee hoe. Eigenlijk verdween die angst zodra ik de archieven inging.' Archiefwerk is zowel waardevol als frustrerend, des te meer als het gaat om uitsluiting. Baas ontdekte bronnen die aansporen op een kritische herziening van de data die we tot nu toe hebben over arbeidsverdeling in de medische sector. 'Ik kwam erachter dat er tussen de jaren vijftig en zeventig ontzettend veel klachten waren binnengekomen over de telling van vrouwelijke artsen bij de artsenfederatie KNMG. Vrouwen die in dienst waren in bepaalde beroepen in de sociale geneeskunde, bijvoorbeeld bij consultatiebureaus, werden niet opgenomen in beroepstellingen. Dat maakt het noodzakelijk om goed archiefwerk te doen.' Met een interdisciplinaire aanpak

van methoden en theorieën uit de sociale en geschiedwetenschappen legt ze institutionele ongelijkheid in arbeidsverdelingen bloot. 'Een goede vondst kan ook frustrerend zijn, zoals die briefwisselingen over de onzichtbaarheid van veel vrouwelijke artsen. Er was vrijwel niets veranderd in die twintig jaar. Dat kan ik dan wel frustrerend vinden. Wat hebben deze vrouwen toch een strijd geleverd!'

UITDAGINGEN VAN DE ACADEMISCHE WERELD

Dergelijk onderzoek is belangrijk voor ons begrip van zowel het verleden als het heden. Daarom is het van belang dat wetenschappers actief bijdragen aan hedendaagse maatschappelijke debatten. 'Ik denk dat daari een hele grote rol is weggelegd voor zowel sociale wetenschappers als historici. De ongelijke genderverhoudingen die we tussen, maar ook binnen, beroepen zien, kunnen we niet duiden zonder de historische achtergrond te begrijpen. Je hebt de historische context nodig om te zien waar je veranderingen kan aanbrengen.' Samen met collega-promovendus Johanna Kruger geeft ze presentaties in ziekenhuizen over beroepssegregatie in de medische sector in het verleden en het heden.

Net als de medische sector werpt de academische wereld ook genoeg barrières op. Baas ondervond dit toen ze ging studeren als jonge moeder. Door de afwezigheid van reglementen voor studerende ouders, was het moeilijk en was ze afhankelijk van de welwillendheid van docenten. Toch heeft dit haar niet afgeschrikt om voor een universiteit te werken. 'Dat heeft me niet geremd, alleen maar gemotiveerd. Ik denk dat weggaan uit een organisatie omdat er dingen mis zijn niet de oplossing is.' In haar huidige positie vindt ze het dan ook belangrijk om studenten de ruimte te bieden om met persoonlijke kwesties naar haar toe te komen. 'Studeren geeft een stuk eigen identiteit, ontwikkeling en vrijheid. Dat je iets anders

Bron: Silke Baas

kan zijn dan alleen moeder, hoe fijn moeder zijn ook is. Ik denk dat die persoonlijke ontwikkeling een recht zou moeten zijn dat we ook jonge moeders niet moeten ontzeggen.'

De onderzoeksonderwerpen sluiten soms aan op Silke Baas' eigen ervaringen. 'Dat is toch grappig, hoe zulke thema's later terugkomen in je eigen onderzoek.' Ze ondervond dit vooral bij archiefonderzoek over een probleem dat er lang was: vrouwelijke artsen konden zich niet registreren als specialist, omdat ze hiervoor verplicht jaren achter elkaar moesten praktiseren. Voor veel vrouwen

was dit niet mogelijk omdat ze zwanger werden. 'Toen ik daarmee bezig was, dacht ik: de cirkel is rond.' De vastberadenheid van vrouwelijke artsen in het verleden is ook terug te zien bij deze toekomstige doctor.

‘VREEMDEN LUYDEN’ VREEMDELINGEN, HET PUBLIEKE BELANG EN DE STEDELIJKE GEMEENSCHAP VAN LAATMIDDELEEUWS UTRECHT

Roel Hendriks

Het laatmiddeleeuwse Utrecht was het middelpunt van de Noordelijke Nederlanden. Hierdoor oefende de stad een immense aantrekkingskracht uit op vreemdelingen van ver en dichtbij, van arme bedelaars tot ervaren vaklieden. Wie mocht erbij horen, en hoe werd dat bepaald?

Op 25 oktober 1532 kwamen de burgemeesters en schepenen van de stad Utrecht bijeen om te beslissen over het lot van Stees Marien. Zes weken eerder was hij van de straat gehaald door de schout, waar Stees ‘mit panserhaernasch an zijn lijff, backeneel op zijn hoeft ende ander geweer in de hant, gaende troggelen ende bidden zijn broet’.¹ Oplichterij en bedelarij dus, gedragingen waar het stadsbestuur doorgaans weinig empathie voor kon opbrengen. Aangezien deze man in opmerkelijke uitrusting uit Brugge bleek te komen, werd er besloten om contact op te nemen met het stadsbestuur aldaar. In de reactie valt te lezen dat Stees ‘voer een goet man geachte ende gereputeert is geweest’.² Naar aanleiding van deze informatie oordeelde het Utrechtse stadsbestuur dat Stees door de inmiddels vrij lange gevangenschap genoeg was gestraft; hij werd ontslagen van verdere vervolging. Andere mensen die vanwege soortgelijke delicten waren gearresteerd, kwamen er

aanzienlijk slechter van af. Meestal werden zij gegeeseld door de scherprechter, om vervolgens voor eeuwig uit de stad verbannen te worden.³

Uit deze strafzaken blijkt dat er een hoop mensen door de poorten kwamen waar de stad niet op zat te wachten. Deze vreemdelingen dienden als begrenzing van de eigen gemeenschap. Wie na het betreden van de stadspoorten een vreemdeling bleef, was blijkbaar van weinig nut bevonden of werd zelfs als een gevaar gezien voor de stad. Processen van in- en uitsluiting waren onderdeel van het vormen van de gemeenschap. Door het verbannen van ongewenste mensen werd er gesignaleerd welke mensen en gedragingen er gewenst waren. Met name in kwesties rondom armoede en ziekenhulp rees de vraag wie wel en wie niet een beroep mocht doen op gemeenschappelijke middelen. Hierdoor waren deze voorzieningen een instrument bij de in- en uitsluiting van mensen. In dit artikel wordt

De burgemeesters van Utrecht met de stadsboden. Bron: Willem Cornelisz. van Swanenburgh, *De burgemeesters van Utrecht met de stadsboden*, 1658, Centraal Museum Utrecht.

uitgewerkt hoe dit in Utrecht gedaan werd, en op basis waarvan dit gelegiti-meerd werd.

IMMIGRATIE, BURGERS EN WAAKDIENTEN

Vreemdelingen waren niet per definitie ongewenst in Utrecht. Integendeel, de stad was ervan afhankelijk. Volgens schattingen groeide Utrecht van ongeveer twintigduizend inwoners in 1500 naar vijftigduizend inwoners rond 1550, grotendeels dankzij migratie.⁴ Hiermee was Utrecht de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden, al zou het deze positie niet veel later verliezen aan de Hollandse steden. Van de mensen die destijds het Utrechts burgerschap verkregen, was op het hoogtepunt ongeveer 73 procent migrant, al zegt dat alleen in beperkte mate iets over de totale migratie: niet iedereen in de stad was noodzakelijkerwijs ook burger.⁵ Het burgerschap was een

vereiste voor het bekleden van een stedelijk ambt of het lidmaatschap van een gilde en werd bijna altijd verkregen tegen betaling. Daarnaast waren er nog de zogeheten 'slijckburgers', die burger mochten zijn in ruil voor het schoonhouden van een bepaalde brug of straat.⁶ Bij de slijckburgers is het verband tussen het dienen van het collectieve welzijn en de status van burger het duidelijkst zichtbaar, vooral omdat zij bij verwaarlozing van hun taak ook weer hun burgerschap konden verliezen. De resterende groep inwoners bestond uit de 'ondersaten': dit waren onder andere vrouwen, knechten of andere mensen die het burgerschap niet konden betalen of daar geen profijt bij zouden hebben.

Het burgerschap bracht plichten met zich mee, waaronder de waakdiensten op één van de vier torens van de stadsmuren.⁷ Om deze waakdiensten te

mogen doen, moest iemand een geboren burger zijn of het burgerschap langer dan een jaar bezitten.⁸ Met het sluiten van de poorten in de avonduren werd de scheiding tussen de wereld buiten en binnen de stad geconsolideerd. Althans, als de wakers hun werk goed deden. De sanctie op het niet volbrengen van de waakdienst was geseling, inhouding op het weekloon en een eeuwige verbanning uit de stad.⁹ Ook hier werd dus het dienen van de stad direct verbonden aan het recht om daar te mogen verblijven, zeker op de muren die zo symbolisch waren voor stedelijke gemeenschappen. Eeuwenlang was het in Utrecht en andere steden de gewoonte om burgers die de keuren braken, te beboeten in de vorm van het betalen van een bepaald aantal stenen voor de stadsmuur.¹⁰ Hoewel dit soort sancties niet meer bestonden in zestiende-eeuws Utrecht, lijkt het verband tussen het principe van het publieke belang en de stadsmuren sterk aanwezig.

Desondanks ging het geregeld mis bij de wakers, van baldadigheid en vandalisme tot het verlaten van de waakpost. Uit de Utrechtse raadsboeken blijkt dat de eerdergenoemde sancties nooit opgelegd werden, maar dat er gekozen werd 'arbitralick gecorrigeert' te worden 'nae gelegentheyt der saicken'.¹¹ Dit betekende meestal een mildere straf in de vorm van een bedevaart of het vragen van vergiffenis aan de stedelijke autoriteiten. Niet veel later werd aan vonnissen toegevoegd dat slechte wakers voortaan uitgesloten waren van verdere waakdiensten. Blijkbaar zag de stad er meer heil in om burgers die hun plichten niet nakwamen in de stad te houden, dan ze in grote getalen te verbannen. Hiermee lijken nalatige burgers gemakkelijk de straf te ontlopen, maar het zou wel consequenties hebben voor hun integriteit. Zo staat in de Amersfoortse keurboeken dat alleen burgers die de waak deden, mochten getuigen in criminele zaken over vreemdelingen.¹² In een samenleving waar veel waarde aan

eer en reputatie gehecht werd, deed dit ertoe.

Met het verstrijken van de jaren nam het aantal incidenten bij de waakdiensten af. Het toezicht op de wakers werd uitgebreid en er werd een rolverdeling aangebracht. Zo kwamen er lantaarndragers, uitkijkers ('koerre') en 'omrijders' te paard. Vanaf 1545 werd het noodzakelijk geacht om ook 's nachts de straten en stegen van de stad te beveiligen.¹³ Dit moest gedaan worden door twee groepen, bestaande uit elk een schepen of raadslid en tien burgers. Het stadsbestuur lijkt hiermee zijn grip op het waken eindelijk geconsolideerd te hebben. Gedurende een periode van grofweg tien jaar werd de waakdienst getransformeerd van een plek waar baldadigheid welig tierde, naar een integraal onderdeel van het collectieve welzijn.

STEDELIJKE VOORZIENINGEN

Doorgaans was met het verkrijgen van inwoner- of burgerschap de positie van iemand binnen de stedelijke gemeenschap relatief zeker. Het ontnemen van burgerschap gebeurde niet snel, tenzij iemand langdurig buiten de stad verbleef. Dat neemt niet weg dat dit door ziekte of het plegen van een misdaad alsnog kon gebeuren. Tijdens de Late Middeleeuwen was niet geweld, maar besmetting met een ziekte de grootste bedreiging voor de gezondheid.¹⁴ Als iemand besmet raakte met lepra of een andere besmettelijke ziekte, diende hij of zij opgenomen te worden in het 'Melatenhuys' net buiten de stad. De poortwachten kregen instructies mee om geen besmette mensen de stad binnen te laten.¹⁵ Hierdoor kwamen leprozen op het grensvlak van de stedelijke gemeenschap en de buitenwereld terecht. Leprozen werden onderhouden door de stad op voorwaarde dat ze diezelfde stad niet zomaar betraden. Ook binnen het Melatenhuys werd er onderscheid gemaakt tussen de 'eigen' en 'vreemde' zieken. Laatstgenoemden mochten daar

"VOOR VEEL ARME VREEMDELINGEN WAS EEN BAN NIET VEEL MEER DAN EEN TEKEN OM NAAR DE VOLGENDE STAD TE VERTREKKEN"

niet langer dan één nacht verblijven.¹⁶ Op deze manier konden vreemde zieken geen langdurig beroep op de gemeenschap doen. Er gold een sterke tucht binnen het huis, waarbij wangedrag gestraft werd met het wegnemen van een dagrantsoen brood of bier.¹⁷ Het verband tussen zondig gedrag en het ziekteverloop is hierin zichtbaar.

Desondanks waren de zieken in het Melatenhuys niet zomaar weggestopt. Een broederschap van twintig man zorgde ervoor dat het huis bestuurd werd, onder toezicht van de Utrechtse schout. Elk van hen moest in hun testament opnemen dat zij hun beste tabberd aan de leprozen zouden nalaten.¹⁸ Door zorg te dragen voor zieke leden van de gemeenschap, konden zij invulling geven aan hun toewijding aan het collectieve welzijn van de stad. Daarbij was het lidmaatschap van een gilde of broederschap ook een manier om zelf zeker te zijn van ondersteuning bij tegenspoed.¹⁹ Een consequentie hiervan was dat het ondersteunen van vreemde hulpbehoevenden minder vanzelfsprekend was. Daar waar de stedelijke autoriteiten zich ontfurmden over de sociale voorzieningen, ging dat gepaard met dezelfde in- en uitsluitingsmechanismen als de bij de stad in algemene zin. De religieuze plicht tot naastenliefde kreeg zo een wereldlijke betekenis binnen de stad.

Toch bracht het Melatenhuys een dubbelzinnigheid met zich mee. Het was tegelijkertijd het uitoefenen van de collectieve welzijnsgedachte, maar ook de uitsluiting van de leprozen uit het stedelijk leven.

Armoede was een andere manier waarop mensen naar de marge van de gemeenschap gedreven werden. In 1551 werd in het *Raads Dagelijks Boek* genoteerd dat 'grote gebreck ende clagen onder den scamelen burgeren ende inwoonders dagelijcx is'.²⁰ Er werd besloten dat de stad brood ging inkopen dat tegen een lage prijs aan de arme stedelingen verkocht zou worden. Daarnaast werd er een beroep gedaan op de geestelijkheid, de kloosters en de gasthuizen om hetzelfde te doen. In dezelfde week werd er genoteerd dat poortwachters het bevel kregen om bedelaars en armen de toegang tot de stad te weigeren, zo nodig met geweld.²¹ Het is duidelijk dat de eigen Utrechtse armen voorrang kregen. De aanwezigheid van armoede onder de ingezetenen bracht zowel risico's als kansen met zich mee. Het gevaar was dat arme burgers zouden afglijden tot moreel verval, met als consequentie dat het de stad als geheel kon aantasten.²²

Dat er dagelijks geklaagd werd, kon een opmaat zijn tot grotere ordeverstoringen. In de Late Middeleeuwen was het gebruikelijk om de stedelijke gemeen-

schap aan de hand van lichamelijke metaforen te beschrijven. Onrust en ordeverstoringen waren een soort kwaal voor het stedelijk lichaam, waarbij van het stadsbestuur werd verwacht dat het als een geneesheer zou optreden.²³ Dat is dan ook waar de kansen zich voordeden. Door het verlichten van de noden onder de arme bevolking werd het stedelijk lichaam als geheel beter. Het was een manier om abstracte ideeën over het collectieve welzijn in de praktijk te brengen, door een samenwerking van de burgerij, de geestelijkheid en de stedelijke autoriteiten. Deze partijen hadden er elk belang bij om gul te geven, want hierdoor werden de verhoudingen in de samenleving gelegitimeerd.²⁴ Bovendien was de armoedehulp een begrenzing van de stedelijke gemeenschap, waardoor repressieve maatregelen tegen vreemdelingen gerechtvaardigd konden worden.

MISDAAD

De meest voorkomende manier van uitsluiting was door middel van het strafrecht. Veelal werden vreemdelingen uit de stad verbannen nadat zij gebedeld hadden. Verbanning was een praktische oplossing, die in sommige gevallen werd gecombineerd met een geseling. Er viel ook niet veel meer te halen bij arme mensen zonder verdere binding met de stad. Daarbij zou een gevangenisstraf of een zwaardere lichamelijke straf alleen maar extra lasten met zich meebrengen, voor wat in veel gevallen dagelijkse kost was. Ingezetenen van de stad kregen pas met de ban - of erger - te maken als zij zware misdaden hadden gepleegd. Dit waren gevallen waarbij hun aanwezigheid in de stad niet meer te tolereren was. Vaak ging het dan om een ban van een jaar of meer. Hoewel dit ongetwijfeld de voorkeur had boven de doodstraf, werden zij op deze manier afgesloten van bijna al hun connecties, sociale vangnetten en mogelijkheden om in hun levensonderhoud te voorzien.²⁵ Voor veel arme vreemdelingen

was een ban daarentegen niet veel meer dan een teken om naar de volgende stad te vertrekken, waar het een kwestie van tijd was tot hetzelfde opnieuw zou gebeuren.

Het was ook mogelijk om postuum uit de gemeenschap verwijderd te worden. Hoewel het tussen 1528 en 1555 slechts tweemaal gebeurde, was zelfdoding een kwestie die het stadsbestuur niet onberoerd liet. In 1548 had schoenmakersknecht Cornelis Jan Airtsoen zichzelf door ophanging om het leven gebracht. Deze daad was volgens de raad het resultaat van:

ontafticheyt des geloiffs ende doer quaden raed ofte suggestie des bosen brants van der hellen (...) welcke quade wercken zijn des Cristen geloiffs ende dairomme nyet weardich is voir een cristenmensche geacht ende gehouden te woirden dan als een hondt ende ongeloeffich.²⁶

Het gevolg was dat zijn lichaam niet door de voordeur van de woning, waar hij aangetroffen was, verplaatst mocht worden. Dit zou hij niet meer waard zijn geweest, nu hij als ongelovige werd gezien. In plaats daarvan moest er een gat in de muur van het huis gemaakt worden om het stoffelijk overschot van Cornelis te verplaatsen. Vervolgens zou het lichaam over de grond versleept worden naar het galgenveld, om hem daar onder een lap stof ('als een hont') te begraven. Negen jaar eerder had er ook een zelfdoding plaatsgevonden, waar het vonnis bijna zin voor zin dezelfde tekst volgt. In dit geval werd er nog aan toegevoegd dat de goederen van de overleden persoon geconfisqueerd zouden worden.²⁷ Hierdoor konden familieleden geen aanspraak meer maken op zijn bezittingen. De ruimtelijke aspecten van deze handelingen zijn van belang. Door het verslepen van de lichamen werden zij verwijderd uit de

fysieke omgeving van de stad en daarmee ook voorbij de grenzen van de morele gemeenschap. Zo werden zij postuum tot vreemdeling gemaakt.

WERKGELEGENHEID

Utrecht was een stad die zijn groei grotendeels te danken had aan de instroom van migranten. Hoewel er in de periode 1528-1555, in tegenstelling tot in de Zuidelijke Nederlanden, geen sprake was van een langetermijnvisie of een coherent migratiebeleid, werden er wel degelijk voor-

de werkzaamheden voor problemen kon zorgen. Geheel onterecht was deze gedachte niet, gezien de grote moeite die de stad jaarlijks ondernam om dieven, werkeloze knechten en bedelaars de stad uit te krijgen. Desondanks zit er wel een zekere ironie in het feit dat de knechten noodzakelijk waren voor het bouwen van de muren die mede symbool stonden voor hun eigen uitsluiting. Hieruit blijkt dat de status van gewenste vreemdeling verbonden was aan het dienen van het algemene belang. Althans, zoals het stadsbestuur

"WAARSCHIJNLIJK ZAG HET STADSBESTUUR IN DAT DE AANWEZIGHEID VAN TWEEHONDERD WERKLOZE KNECHTEN NA HET VOLTOOIEN VAN DE WERKZAAMHEDEN VOOR PROBLEMEN KON ZORGEN"

zienen getroffen voor het aantrekken van vreemdelingen. In de jaren veertig ondernam de stad enige ambitieuze en grootschalige bouwprojecten, waaronder de verdere versterking van de stadsmuren en een verruiming van de rivier de Lek.

Voor de werkzaamheden aan de stadsmuren moesten tweehonderd knechten aangetrokken worden, waarbij vermeld werd dat het van belang was dat zij geen banden ontwikkelden met de stad.²⁸ Deze werklieden moesten uit Vianen en andere nabijgelegen dorpen komen. Waarschijnlijk zag het stadsbestuur in dat de aanwezigheid van tweehonderd werkloze knechten na het voltooien van

dat zag. Zodra dit ten einde kwam, diende iemand verwijderd te worden uit de stedelijke omgeving.

De rivier de Lek vloeit voort uit de Rijn, waarover het stadsbestuur schreef dat 'meeste neringe ende welvaren [van Utrecht] coemende is uuyter gebruyck ende stroom van den Rijn ende diepte voir die Vaert'.²⁹ Om dit project te voltooien, waren er ook nu mensen van buiten de stad nodig, namelijk knechten om de graafwerkzaamheden te verrichten en experts op het gebied van watermanagement. Voor de eerste groep werd de hulp ingeroepen van de Hollandse steden, zoals Amsterdam. Dit lag voor de hand

Liefdadigheidswerken van de armenpot van St. Jacob te Utrecht. Bron: Anoniem, *Liefdadigheidswerken van de armenpot van St. Jacob te Utrecht*, 1562, Het Utrechts Archief.

omdat ook zij zouden profiteren van de verbeterde waterwegen. Voor de expertise over de stroming van de rivier werden mensen aangetrokken uit Arnhem en Culemborg; steden stroomopwaarts van de Rijn.³⁰ Zo werd een project dat in eerste instantie de welvaart van de stad Utrecht diende, een onderneming waarbij verschillende delen van de Noordelijke Nederlanden betrokken waren.

Ook buiten grootschalige projecten bestond de mogelijkheid voor geschoolde migranten om zaken te doen met de stad. Op 16 januari 1553 meldde speldenmaker Roeloff Joostens zich bij het stadsbestuur om tot een overkomst te komen.³¹ Na een lange carrière in Antwerpen en Den Bosch was hij van plan om zijn werkzaamheden voort te zetten als burger binnen Utrecht. Het probleem was dat hij geen voornemens had om zich aan te sluiten bij een van de gilden in de stad, omdat hij daarvan de voordelen niet inzag. Dit was hoogst ongebruikelijk: de laatmiddeleeuwse stedelijke economie en het burgerlijk leven waren georganiseerd vanuit de gilden, en het maken van

spelden was geen vrij beroep. Toch wist hij het stadsbestuur te overtuigen. Hij zou namelijk 20 tot 30 personen te werk stellen als meesters, knechten en leerknechten. Daarbij zou hij de (leer)knechten een goed loon geven en hen de vaardigheden aanleren die nodig waren om een eerlijk bestaan te leiden. Met zo'n langdurige bijdrage aan het collectieve welzijn ging het stadsbestuur akkoord.

Dat dit een ongewone gang van zaken was, blijkt uit het feit dat nog geen drie maanden later de smedengilde een zaak tegen hem aanspande met als doel om bij het stadsbestuur af te dwingen dat hij gildelid moest worden.³² Wederom slaagde de speldenmaker erin om zich in zijn verweer als een goedaardig man te presenteren. Inmiddels waren er niet alleen een paar mensen bij hem in de leer, maar werd ook nog eens hun leergeld door Joostens betaald. Daarnaast, zo vertelde hij, gaf hij enkele 'scamele jongens' geld om hen van het bedelen te weerhouden. Dit zou voor het oordeel in het geschil niets uitmaken, want het bleek dat Joostens al lid was geworden van

de riemsnijdersgilde. Daarmee werd de kwestie in zijn voordeel beslecht.

Deze zaak toont aan dat mensen zoals Joostens zich moeiteloos konden bewegen door de complexiteit van een voor hen vreemde laatmiddeleeuwse stad. Niet alleen kreeg Joostens zijn zin, ook greep hij de kans om door gebruik van het rechtssysteem tot twee keer toe zijn naam en reputatie te vestigen. Zeker als nieuw-komer in de stad moet dit van enorme waarde zijn geweest. Historicus Frans Camphuijsen betoogt in zijn proefschrift dat laatmiddeleeuwse rechtszaken gezien kunnen worden als communicatieve praktijken. Door het gebruik van bepaalde ruimten, rituelen en taalgebruik kreeg de inhoud sociaaljuridische legitimiteit.³³

Voornamelijk de locatie is in dit geval van belang. Waar anders dan in het domein van het bestuur en de rechtspraak had Joostens' boodschap dezelfde waarde gehad? Dit was de plek waar gedragingen gesanctioneerd en genormeerd werden. Daar waar na de eerdergenoemde zelfdodingen het stadsbestuur lichamen de stad liet uitslepen, werd Joostens als het ware de stad binnengesleept om op het meest publieke podium van de stad zijn eigen lofrede te houden. Dit hoeft niet te betekenen dat deze situatie het gevolg was van een bewuste keuze van het stadsbestuur, maar is eerder een bewijs van het vermogen van Joostens om te herkennen in welke situatie en plek zijn boodschap de meeste impact zou hebben. Als iemand die zich al twee keer eerder succesvol in een vreemde stad had gevestigd, was hij waarschijnlijk dan ook niet onervaren op dit gebied.

CONCLUSIE

In dit artikel zijn een aantal verschillende in- en uitsluitingsmechanismen behandeld. Dit is geenszins bedoeld als een uitputtende lijst, daarvoor is de realiteit van het laatmiddeleeuwse Utrecht te complex.

Er is gebleken dat er ruimte bestond tussen volledige insluiting en uitsluiting. De situatie van de Utrechtse leprozen is daar een goed voorbeeld van. Op het gebied van armoede wordt de grens tussen de stedelijke gemeenschap en de buitenwereld het duidelijkst. Repressie tegen vreemde armen en solidariteit naar de eigen armen gingen hand in hand. Dit is dan ook waar de welzijnsgedachte floreert. Daar waar de vreemde armen symbool staan voor het private belang ten koste van het publieke belang, zijn de eigen armen als leden van het stedelijk lichaam een manier om het collectieve welzijn te bevorderen. Dit heeft tot gevolg dat er weinig reden is tot enige empathie met vreemdelingen, zij vervullen simpelweg geen functie anders dan de begrenzing van waar de stedelijke solidariteit eindigt. Zij zijn de ander in de illusie van stedelijke eensgezindheid.

In een vrome, godvrezende gemeenschap was geen ruimte voor zondig gedrag. Aan de hand van de twee zelfdodingen, is in dit artikel geïllustreerd hoe zelfs na de dood mensen uit de gemeenschap verwijderd werden. Door een soort uitsluitingsritueel werden hun lichamen de stad uitgesleept. De daad zelf zou volgens het stadsbestuur ingegeven zijn door kwade suggesties van anderen. Hier komt het idee van externe zondige invloeden naar voren. Dat slechts twee mensen in een periode van 27 jaar zelfdoding hebben gepleegd in een stad met vijftientigduizend inwoners is moeilijk te bevatten vanuit een hedendaags perspectief. Het is goed mogelijk dat de meeste Utrechters niet geneigd waren om een dierbaar persoon als zelfdoder bij de stedelijke autoriteiten aan te geven. Dan liever het overlijden van diegene te boek laten staan als het gevolg van een ongeluk of een onverklaarbare ziekte.³⁴ De meest waarschijnlijke reden is dat deze twee mensen zich al aan de marge van de samenleving bevonden, met geen of een be-

perkte sociale kring. Zo leende hun dood zich voor een theatrale vertoning van de morele waarden van de stad.

Voor welgestelde mensen was de weg naar insluiting relatief simpel. Er is gebleken dat zij door het benadrukken van hun potentiële bijdrage aan het collectieve welzijn, de toetreding tot de maatschappij konden legitimeren. Hier blijkt ook uit dat het burgerschap meer was dan alleen een juridische status als gevolg van het betalen van het burgergeld: het vereiste toewijding aan het welbevinden van de stad. Voor ongeschoolde arbeiders uit de regio en daarbuiten was het een ander verhaal. Hoewel hun arbeid noodzakelijk was voor de stad om zijn bouwkundige ambities te realiseren, leidde dat niet tot daadwerkelijke inclusie in de stedelijke gemeenschap. Zodra hun werkzaamheden voltooid waren, werden zij net als elke andere vreemdeling gewantrouwd.

Roel Hendriks is masterstudent geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, met de laatmiddeleeuwse Nederlandse steden als voornaamste interesse. Deze bachelorscriptie is geschreven onder begeleiding van dr. Lisa Kattenberg.

Eindnoten

1. Het Utrechts Archief (verder HUA), *Raads Dagelijks Boek 1528-1534* (verder RDB), 233.
2. Ibidem.
3. Bijvoorbeeld: Ibidem, 49, 74, 264.
4. Pieter Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam, 1997) 87.
5. Ronald Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht* (Amsterdam, 1998) 19.
6. HUA, *Buurspraakboek 1522-1536* (verder BSB), 143.
7. Tegen het eind van de jaren veertig was dit uitgebreid naar vijf poorten.
8. HUA, BSB 1522-1537, 142.
9. HUA, RDB 1528-1536, 139.
10. Frans Camphuijsen, 'Scripting justice: legal practice and communication in late medieval law courts of Utrecht, York and Paris' Proefschrift (Universiteit van Amsterdam, 2017) 66-67; Janna Coomans, *Community, urban health and environment in the late medieval Low Countries* (Cambridge, 2021) 42.
11. HUA, RDB 1528-1534, 139.
12. Robert Fruin, red., *De middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht*, vol. 1 (Den Haag, 1892) 99.
13. HUA, RDB 1540-1546, 369-370.
14. Coomans, *Community*, 59.
15. HUA, RDB 1550-1555, 92.
16. HUA, *Resolutieboek van de broederschap van het Melatenhuis 1571-1600*, 12.
17. Alle huisregels zijn opgesomd in ibidem 9-12. Op pagina 4 staat dat deze regels opgehangen zullen worden in het huis, om zo de naleving hiervan onder de leprozen te bevorderen.
18. Ibidem, 1-2.
19. Coomans, *Community*, 264.
20. HUA, RDB 1550-1555, 88.
21. Ibidem, 92.
22. Anita Boele, *Leden van één lichaam: denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum, 2013) 259-261, 322-324.
23. Ibidem; Coomans, *Community*, 256.
24. Maarten Prak, *Citizens without nation: urban citizenship in Europe and the world, c. 1000-1789* (Cambridge, 2018) 117.
25. Camphuijsen, 'Scripting justice', 70.
26. HUA, RDB 1547-1550, 131.
27. HUA, RDB 1535-1539, 211.
28. HUA, RDB 1540-1546, 168-169.
29. HUA, RDB 1547-1550, 36.
30. Ibidem, 45, 47-51.
31. HUA, RDB 1550-1555, 150.
32. Ibidem, 172.
33. Camphuijsen, 'Scripting justice', 185-186.
34. Een verder uitgewerkte beschrijving van het stigma en de omgang met zelfdoding ('felony of self') is te vinden in: Sara Butler, *Forensic medicine and death investigation in medieval England* (New York, 2015), 125-126, 220, 222-223.

CULTURELE AGENDA

Palmhoutwrak

Museum Kaap Skil (Oudeschild, Texel)
Vaste tentoonstelling

Wie de documentaire *De Jurk en het Scheepswrak* heeft gezien weet het al: Museum Kaap Skil heeft na veel getouwtrek de spectaculaire vondst van de zijden jurk uit het Palmhoutwrak in zijn collectie. Vanaf nu kun je het water oversteken om 'de Nachtwacht van het textiel' zelf te bewonderen.

Voltarief € 11,00 | 4 t/m 25 jaar € 7,50 |
museumkaart gratis

Flora Batava. Wilde planten in boeken toen en nu

Huis van het boek (Den Haag)
22 april - 3 september 2023

Huis van het boek maakte in samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek een tentoonstelling over de Flora Batava. Deze boekenreeks verscheen tussen 1800 en 1934 in 28 delen en was de allereerste inventaris van wilde planten in Nederland. Daarnaast zijn schatten als middeleeuwse handschriften, zestiende-eeuwse kruidboeken en geïllustreerde botanische plaatwerken tot art nouveau-boekbanden te zien.

Voltarief € 11,50 | studenten € 6,50 | museumkaart gratis

Open Monumentendag

9 en 10 september 2023 (landelijk)

Elk jaar in het tweede weekend van september is het Open Monumentendag. Tijdens dit weekend openen duizenden monumenten hun deuren voor het grote publiek. Dit jaar is het thema 'levend erfgoed', omdat twintig jaar geleden het UNESCO verdrag voor de Bescherming van het Immaterieel Cultureel Erfgoed werd gesloten.

Gratis

CULTURELE AGENDA

Ode aan Antwerpen. Het geheim van de Hollandse meesters

Museum Catharijneconvent (Utrecht)

14 mei - 17 september 2023

Aan de hand van ruim tachtig Vlaamse en Hollandse topstukken uit de zestiende en zeventiende eeuw, toont Museum Catharijneconvent de grote invloed van Vlaamse schilders op de Hollandse schilderkunst. Met deze ode wil het museum aantonen dat zonder de religieuze en economische vluchtingen uit Antwerpen de bloei van de Hollandse schilderkunst niet mogelijk was geweest.

Voltarief €18,00 | Studenten €7,00 |
museumkaart €3,00

Christoffel & Kate Bisschop

Het Fries Museum (Leeuwarden)

17 juni – 7 januari 2023

Het Fries Museum duikt in het leven van het kunstenaarsechtpaar Christoffel Bisschop en Kate Bisschop-Swift. De Friese Christoffel had de bijnaam 'schilder van het schitterend effect' vanwege zijn krachtige kleurgebruik en schitterende lichteffecten. Kate was een succesvolle kunstenares in Londen en daarna in Den Haag, waar ze als eerste vrouw werkend lid werd van het kunstenaarsgenootschap Pulchri Studio.

Voltarief € 15,00 | studenten € 7,50 |
museumkaart gratis

RECENSIE

ECONOMIE, RELIGIE, EPIDEMIE EN POLITIEK IN DE REPUBLIEK

Per imperatief plakkaat van medisch historicus Toon Kerkhoff (1946) biedt, ondanks de tijdsafstand, veel herkenning voor de moderne lezer door inmiddels overbekende fenomenen als quarantaines, gezondheidspassen en spanningen tussen economische belangen en ziektebestrijding. Kerkhoff beschrijft in zijn boek (aan de hand van een groot en breed bronnencorpus en secundaire literatuur) hoe de verschillende overheden in de Noordelijke Nederlanden tussen 1550 en 1800 reageerden op pestuitbraken en hoe die aanpak gedurende de jaren veranderde. Het boek is dan ook grotendeels chronologisch opgezet, hoewel er soms een hoofdstuk tussendoor is ingevoegd waarin bijvoorbeeld de pestbestrijding in het (nabije) buitenland wordt besproken of binnenlandse contemporaine denkbeelden uiteen worden gezet.

Kerkhoff stelt dat de pestbestrijding in de Republiek aanzienlijk verschilde met de aanpak in andere delen van Europa. Terwijl de overheden in Italië en Frankrijk hun beleid baseerden op de contagionistische leer (het principe dat een bepaalde 'smetstof' voor de pest verantwoordelijk was), bleven medici en stadsbesturen in de Republiek vasthouden aan een denkkader dat vooral bestond uit oudere miasmatische ideeën. Het miasmatische principe sloot nauw aan bij de humeurenleer en ging bovendien uit van het idee dat de pest door God als straf op de mensheid werd afgestuurd. Het pestbe-

leid in de Republiek was daardoor weinig effectief. De eerste vijf hoofdstukken van het boek zijn dan ook gewijd aan de vraag *waarom* de Republiek die lijn volgde.

Volgens Kerkhoff werd dit beleid ingegeven door de grote politieke diversiteit van de Republiek, waarbij zowel de steden als de Staten-Generaal zich bemoeiden met de pestbestrijding. Het binnen Europa afwijkende beleid dat de stadsbesturen voerden, kwam niet alleen voort uit de heersende opvattingen van 'Nederlandse' medici, maar werd ook beïnvloed door complexe religieuze en economische belangen. Deze veelvoud aan belangen en het gefragmenteerde bestuur, belemmerden een effectieve ziektebestrijding. Door de Republiek te vergelijken met andere West-Europese staten, concludeert Kerkhoff dat 'een centraal geleide, primair preventieve aanpak van de pest gebaat is bij een monarchale staatsvorm' in plaats van de bottom-up-aanpak die de Republiek kenmerkte. Het was volgens de auteur uiteindelijk ook vooral de economische schade van een grote uitbraak in Holland die in 1664 een andere beleidslijn afdwong. De hoofdstukken 6 en 7 bespreken daarna de conflictueuze overgang naar een veel contagionistischer en vooral centraler geleid pestbeleid, waarin de Staten-Generaal de regie gingen voeren.

Hoe overtuigend is Kerkhoffs betoog in *Imperatief plakkaat*? Kerkhoff schetst een duidelijke ontwikkeling naar een centraler geleid en contagionistisch

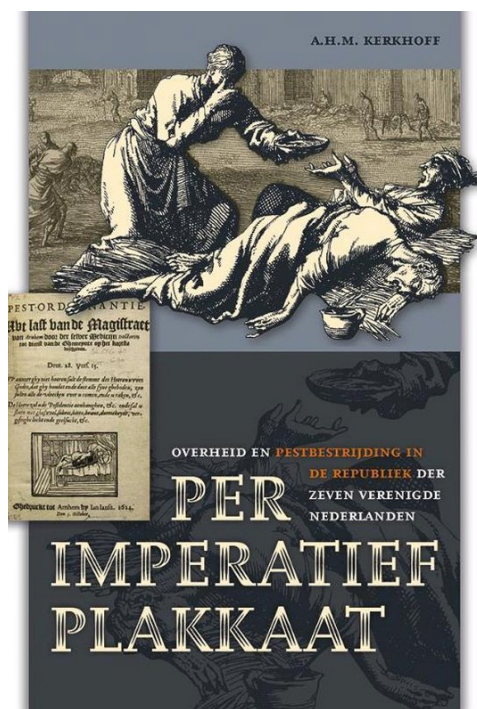
pestbestrijdingsbeleid. Wat echter opvalt, is dat Kerkhoff deze ontwikkeling lijkt te zien als het inhalen of compenseren van een schijnbaar anachronistische beleidslijn. Hij stelt bijvoorbeeld dat de (vanwege miasmatische elementen) internationaal afwijkende ‘Nederlandse’ aanpak extra interessant is, omdat de ‘in andere opzichten zo vooruitstrevende Republiek in Europees perspectief bezien tot op het laatst zeker geen koploper was in de strijd tegen de ‘haestige sieckte’. Oftewel: de Republiek liep volgens Kerkhoff op het gebied van de pestbestrijding achter op de andere Europese landen, maar ook ten opzichte van de eigen ontwikkeling en positie als ‘koploper’. Deze denktrant lijkt inherent te zijn aan de centrale these, die de gesignaleerde achterstand wil verklaren door het beschrijven van de veranderende aanpak over een langere tijd. De Republiek moest uiteindelijk wel handelen in lijn met de internationaal gevolgde ideeën, zo lijkt het.

Op het vlak van vorm is Kerkhoffs schrijfstijl consequent, maar wel enigszins archaïsch. Opvallend zijn bovendien de regelmatig terugkerende Latijnse termen en uitdrukkingen, die echter geen duidelijke bijdrage leveren aan de overtuigingskracht van het betoog. *Per imperatief plakkaat* biedt voor historici echter een interessant inzicht in de regelgevingsprocessen en de politiek-institutionele verhoudingen in de Republiek.

Hoewel het boek nadrukkelijk het overheidsoptreden (en dus de politiek) centraal stelt, maakt Kerkhoff steeds duidelijk dat dit beleid werd beïnvloed door een veelheid aan (sociale) factoren, variërend van medische inzichten, religie en economie tot politieke verhoudingen en ethische overwegingen.

Rob Bes is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift* en volgt de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is voornamelijk

geïnteresseerd in de politiek en cultuur van de Nederlandse Republiek tijdens de zeventiende eeuw.

A.H.M. Kerkhoff, *Per imperatiefplakkaat. Overheid en pestbestrijding in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*, Uitgeverij Verloren, 2020; 9789087048105; paperback; 209 pagina's; 35 euro.

RECENSIE

HOOGTIJ VAN HOLLAND

De veertiende eeuw is in de Nederlandse geschiedschrijving nooit echt populair geweest. De moord op Floris V (1254–1296) en het tragische leven van Jacoba van Beieren (1401–1436) zijn aansprekende verhalen die uitgebreid beschreven en onderzocht zijn. De regeerperioden van de tussenliggende Hollandse graven zijn veel onbekender bij het brede publiek. Terwijl de veertiende eeuw zelf vanwege gebeurtenissen als de Zwarte Dood, de Honderdjarige Oorlog tussen Engeland en Frankrijk en de opkomst van de steden archetypisch voor de Middeleeuwen lijkt te zijn. Met *Hoogtij van Holland* dicht Henk 't Jong dit gat in de historische kennis.

Het boek is eenvoudig van opzet. In de korte inleiding wordt een korte achtergrond geschetst van de grafelijke dynastie en de gebieden waarover de graven uit het boek regeerden: Hene-gouwen, Beieren en Holland en Zeeland. Daarop volgen algemene stukjes over de steden, de hofhouding en middeleeuwse oorlogvoering. Het grootste deel van het boek behandelt in zes chronologische hoofdstukken de regeringen van vijf graven en één gravin: Jan II (1299–1304), Willem III (1304–1337), Willem IV (1337–1345) en Margaretha (1345–1354), Willem V (1354–1358) en Albrecht (1358–1404). Het boek heeft geen conclusie of thematische hoofdstukken. Wel wordt de hoofdtekst regelmatig onderbroken door grijs omkaderde tekstblokken over zaken als het geldsysteem, de pest en overstromingen, zodat de lezer de gebeurtenissen in hun veertiende-eeuwse context kan plaatsen.

Hoogtij van Holland is een vlot geschreven politieke geschiedenis. De levens van de graven worden zo goed mogelijk en gedetailleerd gereconstrueerd. Door de beperkte informatie uit de bronnen, blijft er genoeg onbekend (zo lezen we bijvoorbeeld wel dat graaf Willem V krankzinnig werd verklaard, maar niet precies hoe zijn geestelijke stoornis zich uitte), maar op politiek en militair gebied vertelt het boek een helder verhaal, barstensvol interessante historische wetenswaardigheden en anekdotes.

't Jong heeft nadrukkelijk geen academisch geschiedwerk geschreven. Hij omschrijft zijn boek zelf als “een handzaam boek voor de geïnteresseerde leek”. De literatuurlijst doet niet onder voor wetenschappelijke boeken, maar het notenapparaat is bewust erg bescheiden gehouden “want u zult vast wel geloven dat ik hetgeen ik schrijf [...] ook echt in de bronnen en literatuur gelezen heb”. 't Jong zal zeker niets hebben verzonnen, maar deze werkwijze maakt *Hoogtij* ongeschikt als beginpunt voor verder onderzoek. Juist omdat het boek bomvol staat met historische details, is het zonde dat niet te achterhalen valt of deze door 't Jong in contemporaine bronnen zijn gevonden of uit de literatuur komen.

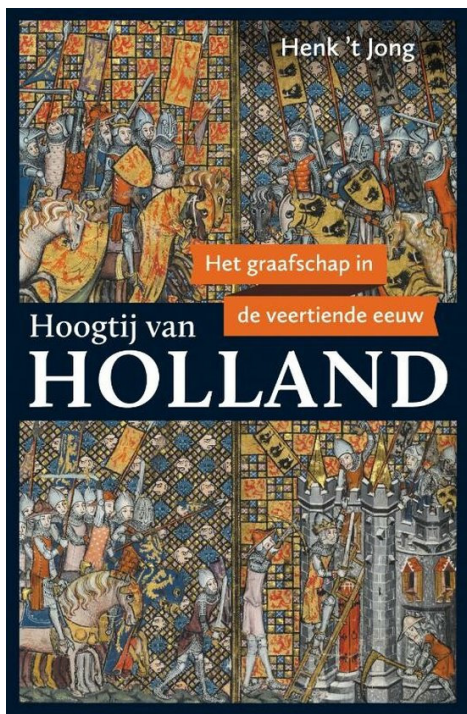
Dat *Hoogtij* voor leken geschreven is blijkt ook uit het feit dat 't Jong de historiografie links heeft laten liggen. Nergens gaat hij in op eerdere argumenten van collega-historici of verwijst hij naar recente academische debatten. Een enkele keer probeert hij feiten recht te zetten, zoals door te beargumenteren dat de veldslag tegen de Friezen waar graaf

Willem in 1345 sneuvelde, niet bij het plaatsje Warns, maar bij Stavoren heeft plaatsgevonden.

Niet alleen gaat 't Jong het debat met andere historici niet aan, hij neemt eveneens geen echte stelling in over de Hollandse geschiedenis. In de inleiding beweert hij uit te leggen waarom Holland in deze periode een voorsprong nam op andere gewesten, maar dit komt in de rest van het boek niet goed uit de verf. 't Jong blijft namelijk bij een (levendige) beschrijving van de regeringen van de Hollandse graven. Hun 'buitenlandse' beleid ten opzichte van de andere gebieden in de Nederlanden komt uitgebreid aan de orde, maar een vergelijking tussen Holland en bijvoorbeeld Gelre of Brabant ontbreekt. Sociale ontwikkelingen, zoals de steeds verdere emancipatie van de steden, worden steeds gerelateerd aan gebeurtenissen rond het grafelijke hof. Uit alle feiten komt zeker het beeld naar voren van een dynamisch gewest, met zeker onder graaf Albrecht (1358–1404) een rijk hofleven, stadsbesturen die een actieve rol spelen in de politiek en sterke banden tussen het gravenhuis en de koningen van Engeland, Frankrijk en de Duitse keizer. Het blijft echter aan de lezer om hieruit te concluderen dat deze periode inderdaad een hoogtij was.

In de beschrijving van het boek door de uitgever wordt Henk 't Jong omschreven als een moderne kroniekschrijver. Hoogtij is inderdaad een moderne kroniek: een goed leesbaar, chronologisch overzichtswerk dat hoofdzakelijk politieke gebeurtenissen vertelt, terwijl overkoepelende analyses achterwege blijven.

Ian Velthuis heeft geschiedenis gestuurd aan de UvA en is afgestudeerd op laat-middeleeuwse kronieken. Het Heilige Roomse Rijk vindt hij facinerend. Ian werkt aan het vergroenen van Amsterdam via het initiatief *Tegels eruit, groen erin!*

Henk 't Jong, *Hoogtij van Holland: Het graafschap in de veertiende eeuw*, Uitgeverij Omniboek, 2022; ISBN: 9789401918534; 416 pp., € 27,50.

ABSTRACTS

INGE KLEEFMAN

At first glance, the differences between the reign of Marie de Guise and Mary, Queen of Scots, seem major. Nevertheless, both women faced three issues which impacted their legitimacy as rulers. First, their French heritage could be used against them by their opponents to paint them in a bad light. Secondly, both women had to face Early Modern sexist ideas on female rule. Lastly, the Reformation offered a context in which all these issues were amplified. Marie was a French, Catholic regent, but she still managed to overcome these issues far better than Mary. She was more politically adept than her daughter, which ensured she could rule Scotland more efficiently.

MICHAËL KOELEWIJN

The original Lely-plan for the closure of the Zuiderzee called for the creation of five polders. Although four were created from the 1920's to the 1970's, the fifth one, the Markerwaard, never came into existence. From 1971 to 1990 there was an ongoing discussion about the creation of the Markerwaard, mostly concerning the question if it even should be built at all. The main argument for the creation of the Markerwaard was that it would create more land and labor opportunities. The counterargument pointed towards the loss of nature and how the creation of more land would not solve the spatial planning issues the Netherlands was facing. The private initiatives set up by supporters of the Markerwaard ultimately failed and as a result the Markerwaard was never created.

ROEL HENDRIKS

This article explores the relationship between foreigners and the Dutch city of Utrecht near the end of the Middle Ages, mainly focussing on the processes of inclusion and exclusion. On a case-by-case basis, it is argued that whoever managed to successfully appeal to the concept of the common good of the city, both through wealth and valuable skills, would find themselves quickly accepted into the city's community. For many unskilled labourers this process proved to be quite difficult, often resulting in a more liminal position consisting of inclusion when their work was needed for the city's infrastructural ambitions, and being actively driven out of the city when this was no longer the case. Social institutions and the judicial courts were used as instruments in maintaining the boundaries between the community and whatever was deemed foreign, in some cases even posthumously.